

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1981. — *Die Kirche von Südosten gesehen.*

ÅL KIRKE

VESTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang 1344;¹ i kirkelisten i Ribe Oldemoder er kirken sat til den højeste ydelse, en afgift på 8 skilling (jfr. s. 1020f.). En sognepræst, Ebbe Jensen, omtales 1396.² Domdekanen Gunde Nielsen Lange besad kirken 1512/13 til 1514.³ – Kronen udlagde 1696 bl.a. Ål kirke til assessor, kammersekretær Niels Leth.⁴ Efter dennes død 1711 ejedes kirken snart af ritmester Christian Jensen, snart af dennes svigerfader, rådmand og hospitalsforstander Morten Evendorph i Ribe.⁵ 1726 tilhørte den Frederik Hein til Stensgård på Fyn.⁶ Fra Heins enke,

Susanne Brahe, kom kirken 1760 til hendes bror, oberstløjtnant Preben Brahe til Hvedholm, der 1768 solgt den til kancelliassessor Søren Rygaard til Hesselmed.⁷ Kirken tilhørte herefter Hesselmed indtil den efter Rygaards enke, Dorte Margrethe Rosenbergs død 1809 overgik til sognets beboere.⁸ Kirken blev selvejende 1916. – På grundlag af de romanske kalkmaleriers Nikolajfremstilling er kirken blevet opfattet som viet til S. Nikolaj.⁹ 1905-59 benyttedes kirken af en valgmenighed.

Sagn. Ifølge et udbredt vandsagn blev kirkens

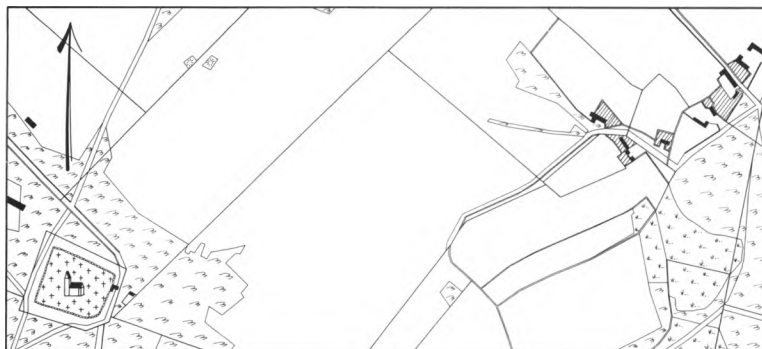

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000. Målt 1807, omtegnet 1865. — Katasterkarte 1:10000. Vermessen 1807, umgezeichnet 1865.

placering bestemt ved, at man slog to sammenkoblede stude løs om natten. Kirken blev bygget, hvor de blev fundet næste morgen.¹⁰ Tårnet skal have tjent som sømærke. Det blev ombygget 1767 for at forvirre englænderne.¹¹ Sognet skal have navn efter en figur af en stork med en ål i næbbet, der tjente som vindfløj.¹² — Prædikestolen (eller himmelen) skal stamme fra en forsvunden »Vester Horne kirke«, som skal have stået på Horns rev. Da sognet blev skyllet bort af havet, flyttede kirkeejeren til Ål og skænkede prædikestolen til kirken dér. En gravsten, solgt ved auktion i 1800'rne, skal have været hans.¹³ Jfr. i øvrigt Billum (s. 1073).

I korets sydmur indgår en kvadersten med *runeindskriften* »blomæ«, muligvis navnet på stenhuggeren (se s. 1299).

Indstrandede lig blev tidligere begravet i klitten. Ved Kærgård havvej findes et Dødemandsbjerg og ved Børsmose havvej en Dødemandsdal. Tilsvarende lokaliteter findes ved Grærup havvej.¹⁴

Fig. 3. Nordre kirkegårdsportal, set fra nord (s. 1294). NJP fot. 1986. — Nördliches Friedhofsportal, von Norden gesehen.

Ål sogn, herredets største, strækker sig fra bunden af Ho bugt til den udtørrede Filsø i nord og havet i vest. Bebyggelsen er koncentreret i den østre, opdyrkelige del omkring stationsbyen Oksbøl, mens sognets vestre del er flyvesandsterræn, optaget af klitter, heder og plantager. I Børsmose opførtes en filialkirke 1902 (s. 1349). Ål kirke, der indtil 1800'rne lå frit i landskabet nord for Oksbøl, ca. 1 km syd-øst for landsbyen Borre, omgives nu helt af stationsbyen.

Kirkegården, der formentlig kun har bevaret sit oprindelige skel i vest, hegnes overalt af græsbevoksede diger, udvendig sat af rå og kløvede kampesten. Den udgjorde 1862¹⁵ en lidt uregelmæssig firkant og målte da 118 alen syd-nord og 138 alen øst-vest (ca. 74×86 m).

Indgange. Fire murede og hvidtede *portaler* (fig. 3 og 4), én mod hvert verdenshjørne, er nymurede eller ommurede i ældre former. De særprægede og smukke portaler, med smedjernsgitre og falsede, kurvehanksformede åbninger, dækkes af blytage med afvalmede gavle, et træk der formodentlig går tilbage til 1700'rne. Køreporten (»ligporten«) i nord regnedes allerede 1862 for kirkegårdens hovedindgang. Der var da murede »stetter« i øst og syd, hvoraf kun den første har bevaret sin gamle form, mens den søndre er ændret til en køreport, som nu forbinder kirkegårdens to hovedafsnit. Også den vestre portal er ny; her var 1862 ingen indgang. Køreporten i nord lukkedes med »stakitdøre« af træ, lågerne med *†riste* og *†korstræer*.¹⁵ — Kirkesynet noterede 1700, at »stetterne« var i god stand, mens ristene mang-

lede stænger.¹⁶ 1730 ønskede synet den nordre stette nedtaget og genopbygget.⁵ En ny ligport i nord var (gen)opført 1806.¹⁷

Præsten beskrev 1862 kirkegården som meget ujævn og temmelig øde. Der var kun få gravmonumenter (se s. 1343), gravsten, jern- og trækors, og kun tre gravsteder var omgivet med (støbe)jernsgitre, ét med trægitter. En del grave var dog beplantet med blomster. Synet ønskede 1873, at vestdiget blev gjort bredere og beplantet, og 1875 indkøbtes 200 poppelplanter og 1900 træplanter til digerne samt to læs mos.¹⁵

Et lille *†kirkehus*, et »bol«, omtales tidligst o. 1600.¹⁸ Det var forpagtet ud for 4 skpr. byg, men der var indgået den aftale, at fæsteren i stedet skulle vedligeholde kirkegårdsdiget. Bølet er formodentlig identisk med et hus, afsat på matrikelkortet 1807 (jfr. fig. 2). Huset, der var beliggende på kirkens grund uden for østdiget, indrettedes 1811 til *†hospital* med plads til tre lemmer og rummede tillige det såkaldte »Hesselsmedske land-almuebibliotek«.¹⁹ Ved nedrivningen 1960 stod bygningen, der var orienteret øst-vest, i blank mur med afvalmet tegtag.

I landmilitssens tid, i 1700'rne, fandtes en eksercérplads foran kirkegården, og i kirken var ophængt et *†*geværskab til 36 bøsser.²⁰

BYGNING

Den usædvanligt lange kirke (42 m) er resultatet af omfattende udvidelser og tilbygninger, påbegyndt kort tid efter at den romanske kirke stod færdig o. 1200¹⁴ og afsluttet med tårnets tilføjelse på reformationstiden. Kernen er en romansk kirke af kvadersten og tuf med tapsis i øst, til hvilken der endnu i romansk tid er føjet en vestforlængelse af skibet. Om en rig kalkmalet udsmykning af væggene (se s. 1307f.) alene knytter sig til bygningen i dens ældste skikkelse eller først er udført efter skibets vestudvidelse, kan ikke afgøres med bestemthed. O. 1250-1300 blev koret betydeligt forøget mod øst. Våbenhuset ved skibets syddør er opført forholdsvis tidligt, muligvis allerede i 12-1300'rne. O. 1500 tilføjedes et sakristi ved kor-

forlængelsens nordside, mens tårnet i vest sandsynligvis først er rejst ind i 1500'rne. Tårnummet indrettedes 1900 til forhal, og samtidig blev våbenhuset omdannet til ligkapel. Kirkens orientering har betydelig afvigelse til syd.

Den oprindelige kirke, bestående af *†*apsis, kor og skib, var en velproportioneret, ikke særlig høj romansk bygning, hvoraf nu kun langsiderne samt triumfmuren er bevaret. Murene er over en skråkantsokkel rejst af *granitkvadre*, der i den øverste halvdel af skibets langmure er afløst af *rhinsk tuf*, ledsaget af tufstensarkitekturens vanlige udsmykning. Ved de senere udvidelser i øst og vest brugte man igen granit foruden og tuf (og tegl) foroven. Efter granitpartiernes afrensning i 1880'erne fremtræder facadernes øvre del nu som lange, hvidtede bæltter.

Mens den øverste del af kvaderstensmurværket i korets sydside er noget forstyrret,²¹ står

Fig. 4. Østre kirkegårdsportal, set fra øst (s. 1294). NJP fot. 1986. — *Östliches Friedhofsportal, von Osten gesehen.*

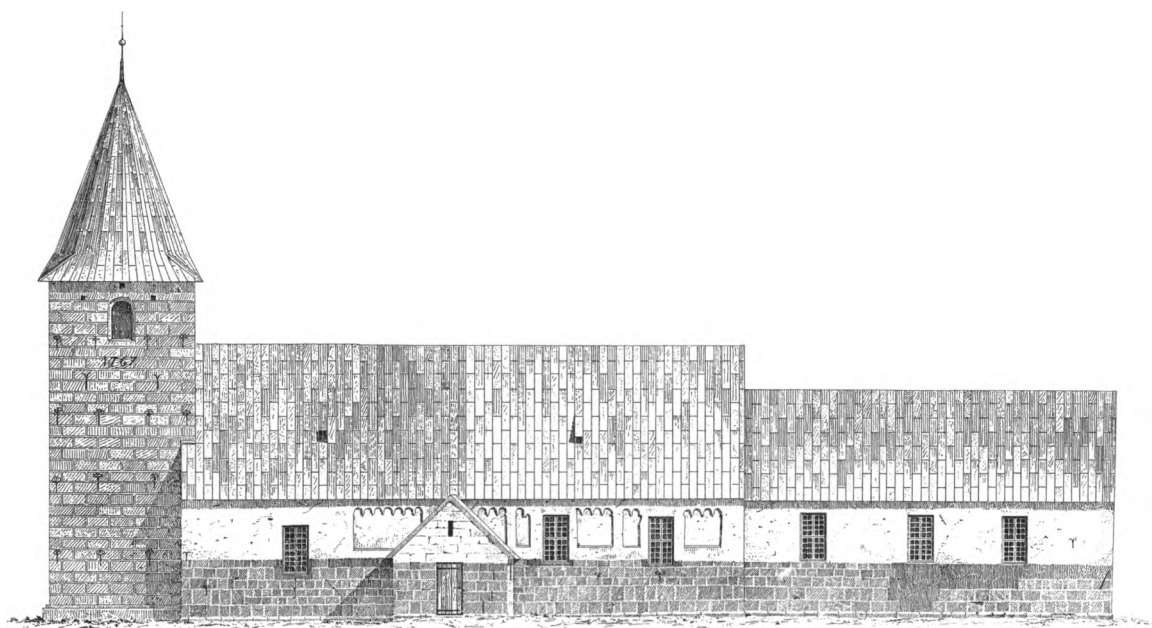

Fig. 5. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — *Die Südseite der Kirche 1:300. Zeichnung 1886.*

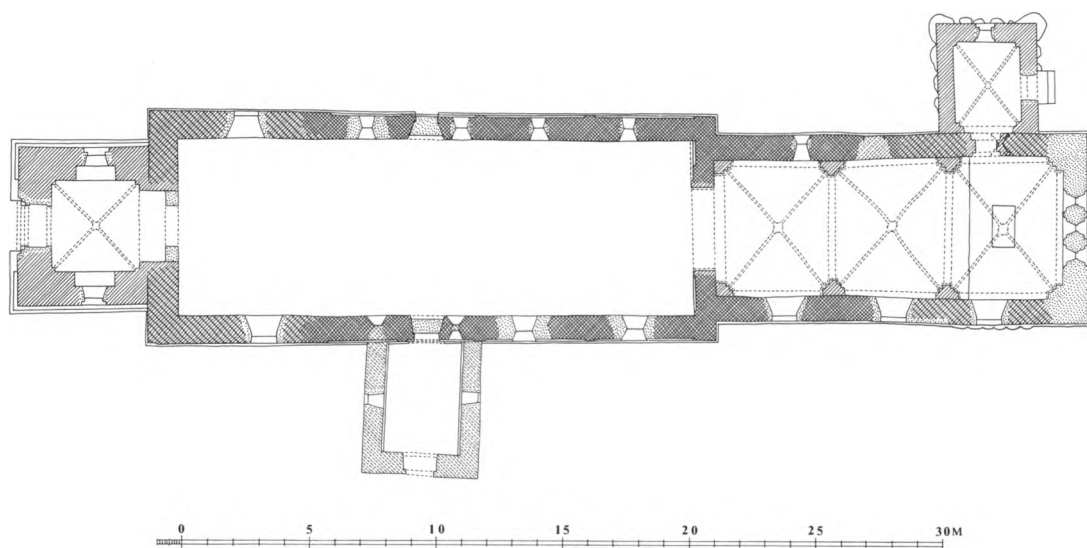

Fig. 6. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen og Karen Mølkier 1978, tegnet af Marianne Nielsen 1986. *Grundriss 1:300.*

nordsiden velbevaret med et granitindfattet, romansk vindue (jfr. fig. 7). At dømme efter mængden af genanvendte granitkvadre i korets østforlængelse forekommer det sandsynligt, at kor og apsis har været et rent kvaderstensparti; med andre ord er Ål kirke, ligesom Janderup og Ovtrup og formentlig også Nørre Nebel, påbegyndt i granit og afsluttet i tuf. Skibets

udstrækning mod vest, hvor gavlen blev flyttet i forbindelse med udvidelsen, kan nøje udpeges. Derimod kender vi ikke nøjagtigt korets oprindelige udstrækning, men nordmuren synes at have været mindst 7 m lang, så lang, at vinduet har siddet vest for facadens midtlinje. Spørgsmålet om korets længde kompliceres af en forlængst tilmuret $\dagger$ dør i nordsiden, ca. 6 m

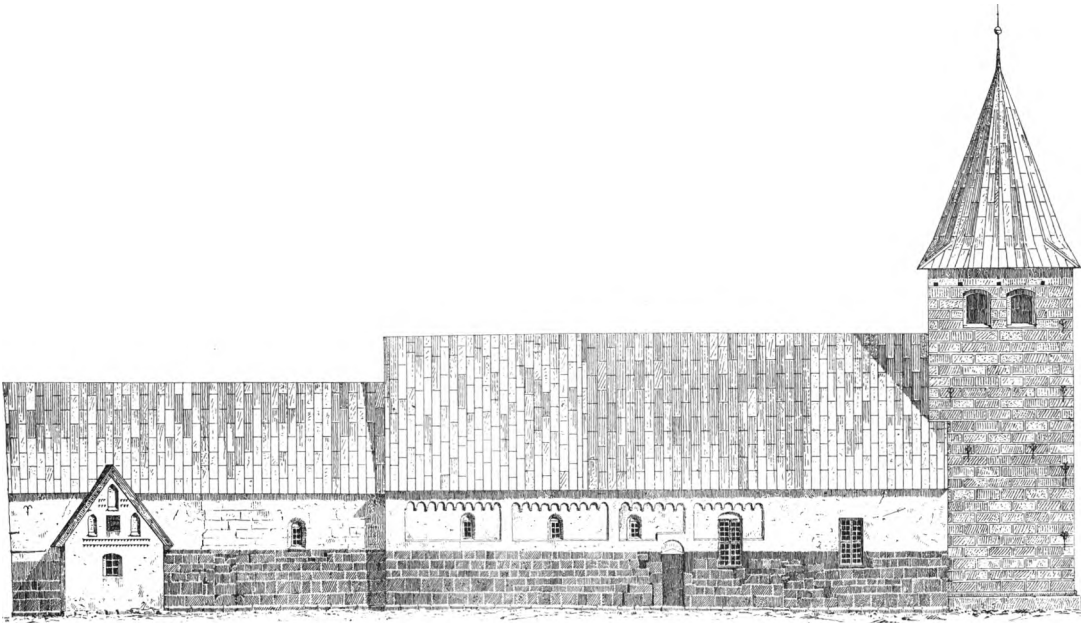

Fig. 7. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — *Die Nordseite der Kirche 1:300. Zeichnung 1886.*

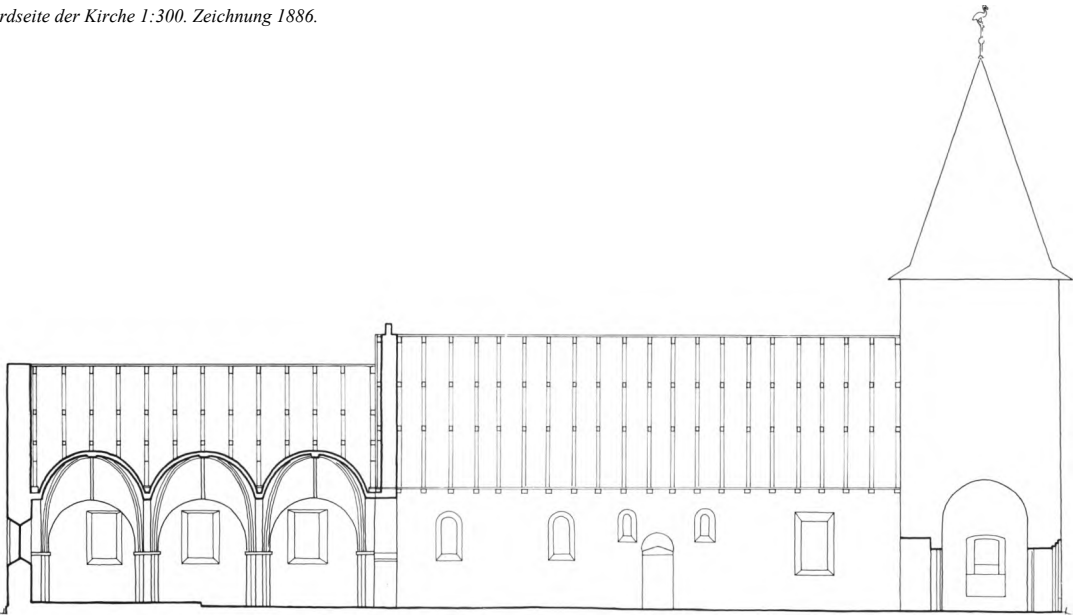

Fig. 8. Længdesnit 1:300 gennem skib, set mod syd. Målt af Aage Bugge 1944, tegnet af Marianne Nielsen 1986. — *Längsschnitt 1:300 durch das Schiff, gegen Süden gesehen.*

øst for triumfmuren. Døren, der ikke er kendelig i det indre, måler udvendig 205×90 cm over soklen og er vandret afdækket. Den nedre del af den vestre granitkarm er forstyrret, og ved tilmuringen har man genanvendt et par krumme apsiskvadre. Hvis den utraditionelt placerede dør er en oprindelig »præstedør«, som foreslået af F. Uldall i hans beskrivelse 1886, må

koret have strakt sig endnu et stykke mod øst. -

†*Apsiden*, der smykkede korets østgavl, kendes alene fra krumme kvadre, heriblandt nogle sokkelsten, indmuret i korforlængelsens sydside. -

Skibets *tufstensmurværk* iagttages bedst i det parti, der kom under tag ved våbenhusets opførelse, muligvis allerede i 12-1300'rne (jfr. -

fig. 10). *Facadeudsmykningen* i de to langmure, liséner forbundet af rundbuefrise, er i det store hele intakt, men dog bedst bevaret i nord (jfr. fig. 7). Murfladen optages af fire kun 1,5 m høje blændinger, oprindeligt hver med et rundbuet vindue, hvis underkant ligger i niveau med blændingernes skråkantede sål. De to østre blændinger afsluttes hver med ti rundbuer, mens de to vestre har henholdsvis seks og syv buer, i alt 33. Sydmurens fire blændinger er inddelt på tilsvarende måde, idet de to østre er genskabt af V. Koch o. 1888 ved indsættelse af de nuværende vinduer. Blændingerne var da stærkt forstyrrede af to store vinduer (jfr. fig. 5). For begge facader gælder, at vinduerne tilsyneladende er anbragt uafhængig af blændingernes rytme. Partiet under våbenhustaget (fig. 10) viser tolv tufstensskifter mellem blændingens sål og den rundbuede frise, der her har bevaret sine spidse, affasede konsoller. De to liséner øst for våbenhuset har begge svagt fremspringende kragled i niveau med rundbuefrisens konsoller.

Vinduer. Det allerede omtalte, granitindfattede vindue i korets nordside har monolit overligger og sålbænk. Lysningen er noget udvidet ved indsættelse af en retkantet træramme.

Skibets langmure har som nævnt hver haft fire vinduer af tufsten, anbragt (et granitskifte højere end korvinduet) i bunden af facadeblændingerne. I nordsiden er de tre østre bevaret, mens det fjerde er rekonstrueret af V. Koch o. 1888; det gamle vindue var opslugt af et stort retkantet trævindue (jfr. fig. 7). Også her er lysningerne noget udvidet og lukkes nu af rundbuede jernrammer. Indtil 1888 var der retkantede trækarme som i koret. I sydsiden er første og andet vindue fra øst ødelagt af store åbninger; men andet vindues østre, indvendige smig er dog stadig kendelig i murværket og markeret i den kalkmalede udsmykning. Tredie vindue er tilmuret i lysningen, det fjerde i den ydre halvdel. De to sidstnævnte vinduer er lukket ret tidligt, i forbindelse med våbenhusets opførelse. De har begge bevaret deres oprindelige former med en meget lille lysning og den indvendige kalkmalede udsmykning (jfr.

Fig. 9. Syddør. Rundbuet stik omkring tympanonfelt, set fra våbenhuset (s. 1299). NE fot. 1981. — *Rundbogen-Stich um ein Tympanonfeld, von der Vorhalle gesehen.*

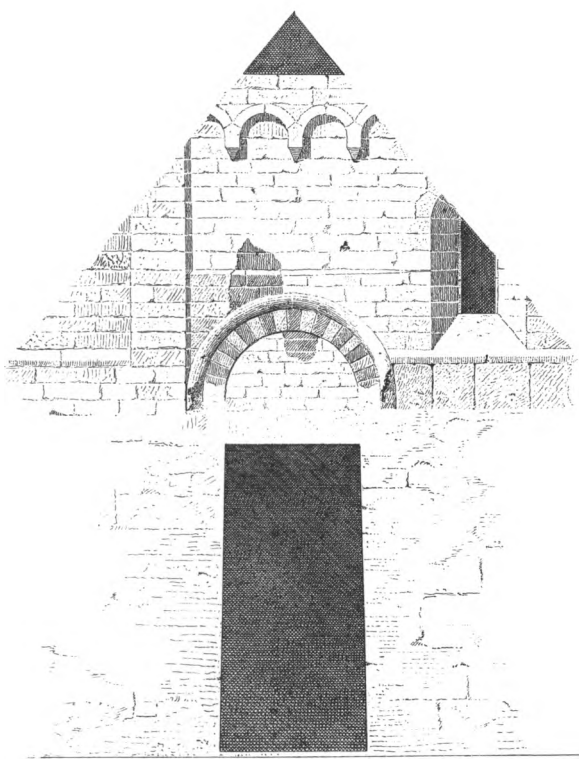

Fig. 10. Udsnit af skibets sydfacade (s. 1298) med syddør (s. 1299), set fra våbenhuset. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. 1:60. efter Danske Tufstenskirker. — *Ausschnitt aus der Südfassade des Schiffs mit Südtür von der Vorhalle gesehen. 1:60. Zeichnung 1886.*

fig. 24 og 26). Vinduerne måler indvendig ca. 125×83 cm i vægplanen og ca. 69×28 cm i lysningen.²²

De tympanonsmykkede døre er begge tilmuret i nyere tid, norddøren o. 1870 (se *†*herskabsstol, s. 1337), syddøren efter 1900, da våbenhuset blev omdannet til ligkapel. De relativt små, retkantede åbninger smalner lidt til opad og er smigede i det indre.²³ Udvendig er karmene af hjørnehuggede kvadersten, mens overliggerne og de forsænkede tympanonfelter, der rager op i tufstenspartiet, er udført i tuf. Dørene dækkes ude og inde af et skråtstillet tufstensstik med vandret underside og tagformet overside. Syddørens ydre *tympanonfelt* (fig. 9 og 10), der befinder sig over våbenhusets bjælkelag, omgives af et rundbuet halvtstensstik, muret af skiftevis tuf og tegl i munkestensstørrelse inden for en svagt udkraget vulst af tufsten. Norddørens hvidtede tympanon (fig. 12) er helt af tuf og uden særlig udsmykning. De to indvendige, noget større tympanonfelter prydes af kalkmalede løver (jfr. fig. 26).

En nær parallel til syddørens udformning findes i tufstenskirken i Hviding (jfr. DK. SJyll. s. 2690f.), hvor den tagformede overligger dog er af granit.²⁴ Det rundbuede stik over Janderup kirkes norddør er ligesom i Ål skiftevis af tegl og tuf; også her følges buen af en omløbende stav (jfr. s. 1035).

Runeindskrift. I en kvadersten i korets sydside, ca. 5 m øst for triumfmuren, er der med runer hugget indskriften »blomæ« (Blomme, egentlig blomst, formodentlig et mandsnavn, muligvis stenhuggerens). Som stenen nu sidder, står runerne på hovedet, hvilket formodentlig skyldes, at muren er omsat. Runerne blev opdaget 1885, da man afrensede kvadrene for hvidtekalk.²⁵

Romansk billedkvader (fig. 11). Ligeledes i korets sydmur, ca. 2 m øst for triumfgavlen, sidder en kvadersten, hvori der med fordybede linjer er hugget en »lilje«(?), som rejser sig over en skålagtig fordybning (sml. korsmærker i våbenhusets murværk).

Indre. Det fladloftede, kalkmalerismykkede skib har en usædvanlig rigt udstyret *triumfvæg*.

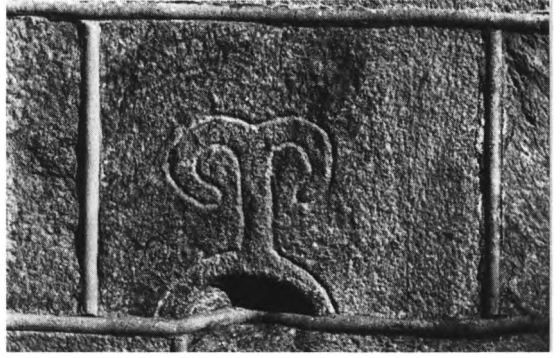

Fig. 11. Romansk billedkvader i korets sydmur (s. 1299). Knud J. Krogh fot. 1958. — *Romanischer Bildquader in der Südmauer des Chors.*

Korbuen har oprindeligt været noget mindre og virket slankere, idet det gamle gulv lå ca. 0,4 m under det nuværende (jfr. den forsøgsvis rekonstruktion fig. 26).²⁶ Buen flankeres af rundbuede alternicher, hvoraf den nordre indeholder en mindre, skævt anbragt, rundbuet blænding. Over nicherne, i niveau med de gamle vinduer, smykkes væggen af to blændingsfel-

Fig. 12. Tilmuret norddør, set udefra (s. 1299). NJP fot. 1986. — *Zugemauerte Nordtür, von aussen gesehen.*

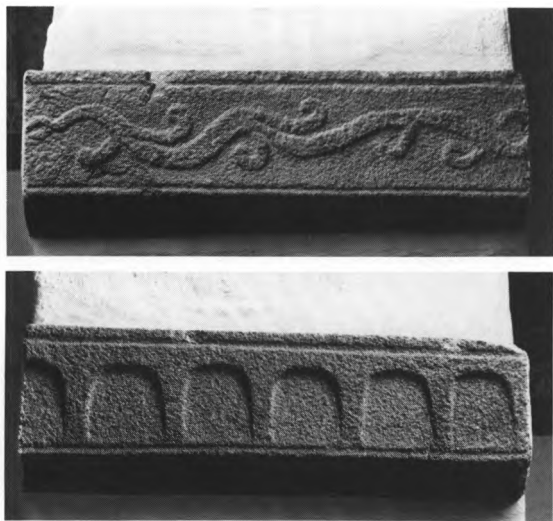

Fig. 13-14. Nordre og søndre korbuekragbånd (s. 1300). NE fot. 1981. — *Nördliches und südliches Gesimsband des Triumphbogens.*

ter, hver afsluttet med tre rundbuer. I nord svarer buerne til den udvendige rundbuefrise, mens den midterste bue i syd er højere end de to omgivende, svarende f.eks. til de stigende rundbuer i blændingsfeltet over norddøren i Vilslev kirke (Gørding hrd.).²⁷ Den søndre niche har små kragled i vederlagshøjde og bund

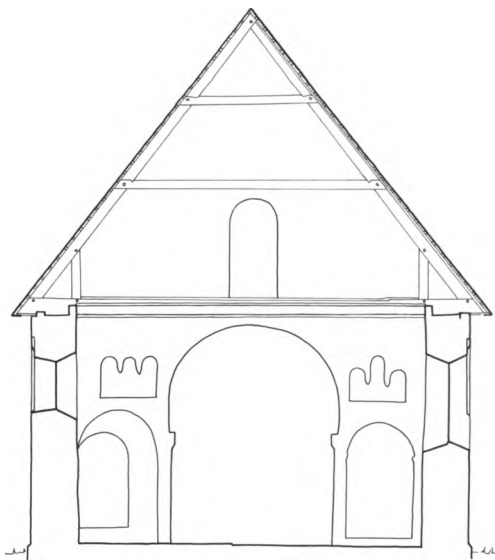

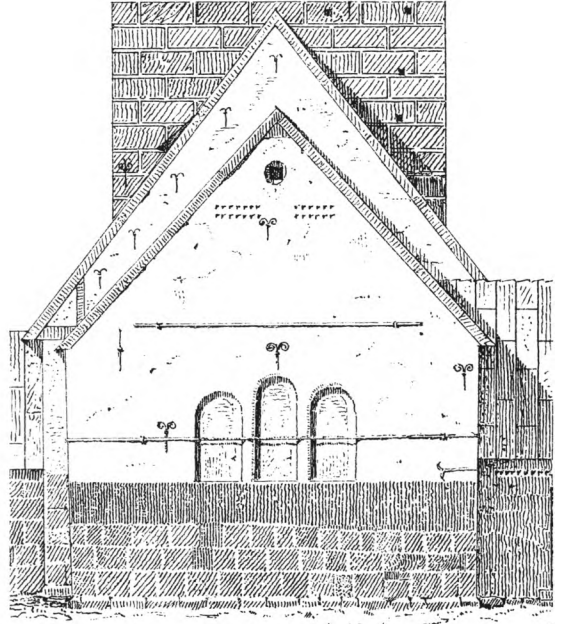
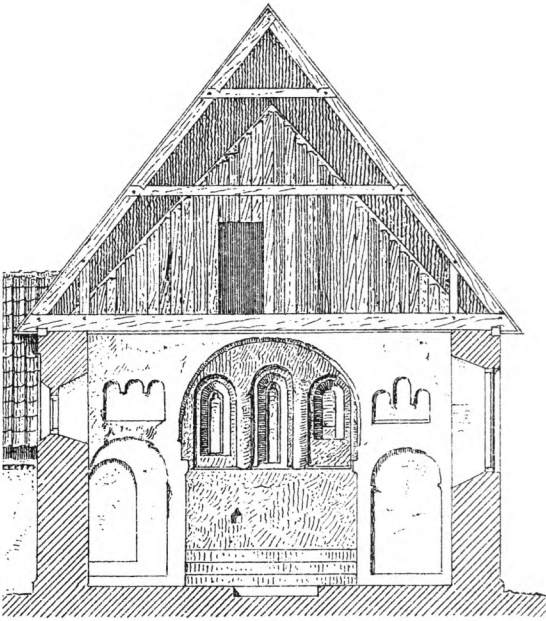
Fig. 15. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen og Karen Mølkier 1978, tegnet af Marianne Nielsen 1986. — *Querschnitt 1:150 durch das Schiff, gegen Osten gesehen.*

ca. 15 cm over nuværende gulv. I nord går alternichen helt til gulvet, og nordsiden går helt ind til hjørnet. Korbuen, der er udvidet formentlig i senmiddelalderen, har bibeholdt sine romanske *kragbånd* af granit (jfr. s. 1030, fig. 5). Det søndre smykket af seks rundbuer (fig. 14), det nordre af en art rankeslyng. Også buens skråkantsokkel blev flyttet i forbindelse med udvidelsen, men ligger nu under det nuværende gulvniveau (jfr. fig. 26).²⁸ Analogt med triumfvæggens blændingsfelter står skibets døre med forsænkede tympana.

Triumfvæggens arkitektoniske opbygning er enestående i Danmark. Andre eksempler på rigt udformede triumfvægge findes i Sonnerup (DK. Kbh. amt, s. 892) og den 1875 nedrevne kirke i Ugerløse (DK. Holbæk, s. 349f.), der dog begge afviger meget fra Ål kirke. – Indtil skibets loft blev omlagt 1914, var brædderne sømmet på bjælkernes underside (jfr. fig. 22), et træk, der kan være oprindeligt.

Skibets *vestforlængelse* må være foretaget allerede i romansk tid (jfr. *†*kalkmalerier på nordvæggen, s. 1314). Den nederste del af murene er, som nævnt, af granit, hvilende på en sokkel med skråkant, sine steder med svag hulkel. Foroven er brugt tegl iblandet tuf og muligvis også rå kamp, der anes hist og her i indervæggene. Gavlsplidsen, som nu bærer tårnets østmur, er indvendig helt af rå kamp. Et lille parti af gavlens yderside står fremme i tårnets mellemstokværk (jfr. s. 1304) og er her af munkesten samt lidt tuf. En rest af skibets oprindelige vestgavl, nedbrudt i forbindelse med forlængelsen, fornemmes nederst i sydvæggen.

I forbindelse med *korsets udvidelse*, o. 1250-1300, til den betragtelige længde af næsten 15 m, nedbrød man apsidens, hvis kvadre sammen med korgavlens blev genanvendt nederst i forlængelsens murværk. Herover er muren af munkesten, der nu bedst iagttages i sakristiets loftsrum, hvor facaden står uden hvidtekalk. Østgavlen med trekoblet vindue og savskifter i trekanten er totalt ommuret 1889 efter tegning af arkitekt V. Koch. Ligesom det beslægtede kor i Henne (s. 1242) stod det smalle rum oprindeligt med fladt bjælkeloft, indtil der på re-

formationstiden blev indbygget hvælv. — Af de oprindelige åbninger er kun bevaret det øverste af et *vindue* i nordsiden, tilmuret indvendig i forbindelse med sakristiets opførelse. Vinduet (fig. 18) er rundbuet og smiget med en udvendig fals og har en slank, spidsbuet lysning (20 cm bred) med trekløverafslutning.²⁹

Korgavlens senromanske-unggotiske *†vinduestregruppe*, ødelagt 1889, kendes fra V. Ahlmanns opmålinger 1886 (fig. 16 og 17). Det midterste vindue var lidt højere end de øvrige og som disse ved nedbrydningen tilmuret i ydre halvdel. I udformningen svarede de omtrent til det omtalte nordvindue; de var rundbuede og smigede og havde spidsbuede lysninger med trekløverafslutning (sml. vinduesgruppen i Henne, s. 1242). Dog var falsene indvendig og muligvis også udvendig muret af afrundede sten, der i sammenstillingen dannede en art halv søjler. I modsætning til den oprindelige vinduesgruppe lod V. Koch 1889 de *nye vinduer* (fig. 82) fremtræde med spidsbuede karme, og midtvinduet blev indvendig forsynet med noget fremmedartede »kapitæler« af nedhængende kugler under fremspringende hjørner og med hjørnekopper fornedet.

Tagværkerne over kor og skib er sandsynligvis lagt op samtidig med forlængelserne mod

Fig. 16-17. Tværsnit gennem skib, set mod øst. 17. Korets østgavl med *†vinduestregruppe* (s. 1301), set fra øst før ommuringen. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — 16. *Querschnitt durch das Schiff, gegen Osten gesehen*. 17. *Ostgiebel des Chors mit Dreifenstergruppe von Osten gesehen vor der Ummuerung*.

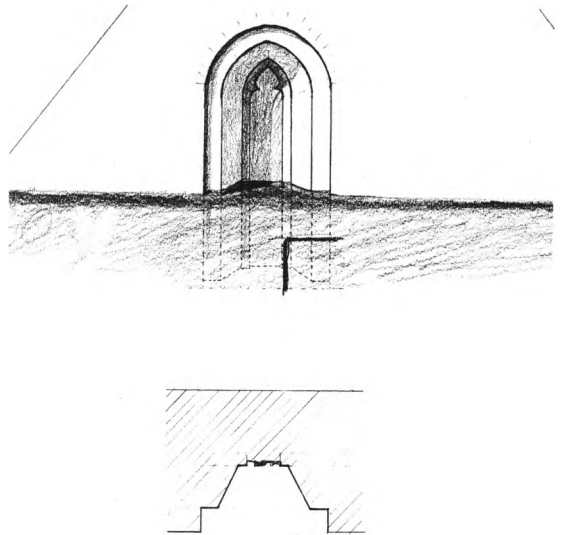

Fig. 18. Skitsemæssig opmåling af ungotisk vindue i korforlængelsens nordside (s. 1301), set fra sakristiets tagrum, 1:50. E. Madsen 1937. — *Skizzenhafte Vermessung eines frühgotischen Fensters an der Nordseite der Chorverlängerung, der Sakristei gesehen*.

Fig. 19. Våbenhus, set fra sydvest (s. 1302). NJP fot. 1986. — *Vorhalle, von Südwesten gesehen.*

henholdsvis øst og vest. Korets spærfag, der har ét lag hanebånd med bladede samlinger og korte, tappede stivere, er nummereret fra vest mod øst med øksehugne romertal i nord og huljern i syd. Der er bevaret 10 fag af eg, mens de østre fire fag er fornyet i fyr i forbindelse med gavlens og østhvælvets ommuring 1889. Forud for hvælvslagningen i koret blev bjælkerne skåret af ved indervæggen, idet man dog beholdt en bindbjælke mellem hver af de tre hvælvfag.

Skibets tagværk, der overalt er ophugget heltømmer, har to lag bladede hanebånd og korte spærstivere. Nummereringen (øksehugne romertal og firkantstik) viser, at de 21 fag er lagt op i to etaper, men af samme mester. Skellet mellem de to afsnit, som er ens i udførelsen, ligger over dørstederne, altså et godt stykke øst for skibets oprindelige vestgavl. Østre halvdel

(11 fag) er samlet fra vest mod øst, vestre halvdel (10 fag) fra øst mod vest.

Våbenhuset (fig. 19) er opført, mens de små romanske vinduer i skibets sydside endnu var intakte, sandsynligvis allerede i 12- eller 1300-årene. Muren er kvadersat både ude og inde, hvilende på en lille retkantet sokkel delvis skjult af terrænet. Kun i den indvendige gavltop mangler kvaderbeklædningen, og kasse-murens runde marksten står fremme. I facaden, hvor enkelte glathuggede kvadre er indsat 1978, ses tre fordybede *korsmærker* (fig. 20); to andre kvadre har firkantede felter langs siden. Den retkantede dør i syd er muligvis noget udvidet. Rundbuede støbejernsvinduer, indsat i flankemurene 1872,¹⁵ er 1978 afløst af retkantede trækarme. Våbenhuset har siden o. 1900 været benyttet som ligkapel, o. 1923 blev døren til skibet tilmuret. I forbindelse med en istandsættelse 1978 fjernedes loftsbrædderne, som var sømmet på bjælkernes underside, for at man kunne få frit udsyn til syddørens tympanon (fig. 9). Egetagværket, der har ét bladet hanebånd og korte, bladede spærstivere, dækkes af høvlede blybrædder. – 1792 stod rummet også uden loftsbrædder, »som ikke heller findes i nogen landsbykirke i Vester herred«, siges det i

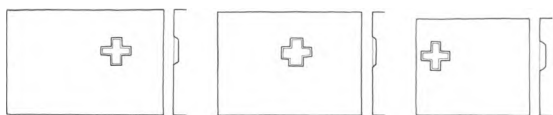

Fig. 20. Granitkvadre i våbenhuset med indhuggede korsmærker (s. 1302). Målt af E. Madsen 1937, tegnet af MN 1987. 1:30. — *Granitquadern in der Vorhalle mit eingehauenen Kreuzzeichen. 1:30.*

Fig. 21. Kirken set fra nordøst. Hude fot. 1906. — *Die Kirche von Nordosten gesehen, 1906.*

en indberetning. 1862 opregnes en †*blystøberovn* (»lille skorsten til blysmeltning«) samt to (murede) bænke, den ene en †*kalkbænk*, som provsten 1872 ønskede fjernet.¹⁵

Sakristiet (fig. 21) ved korforlængelsens nordside, fra o. 1500-25, er som sakristierne i Janderup, Billum og Lunde et lille, hvælvet hus, muret af munkesten og oprindelig uden ydre indgang. I nord er et ind- og udvendig falset vindue, dækket med flad bue. Taggavlen har to savskifter i rejsehøjde og i gavltrekanten tre lave, spidsbuede blændinger, den øverste flankeret af savskiftestumper. En sekundær, fladrundbuet dør er indsat i østsiden inden 1862. Fra koret fører en fladbuet, falset dør ind til det lave rum, der dækkes af et krydshvælv med kvartstensribber og rundbuet skjoldbue mod korets nordmur. Nordre og søndre hvælvkappe har hver to små spygatter. I gulvet ligger gamle, røde mursten på fladen.

Tårnet ved skibets vestende, formentlig fra 1500'ernes første halvdel, er opført af munkesten i munkeforbandt. De glatpudsede og hvidtede facader præges af de mange sortmalede jernankre, der 1901¹⁵ blev forstærket med store, noget skæmmende plader af jern. Fra o. 1874 til 1929 stod murfladerne pudset med grå cement med »kvaderridsninger« (jfr. fig. 5 og 21). Tårnrummet, der tidligere tjente som gravkapel (se s. 1342), indrettedes 1901 til forhal og våbenhus efter indsættelsen af en spidsbuet, falset vestportal (arkitekt Clausen, Esbjerg).¹⁵ Rummet dækkes af et krydshvælv med halvtens ribber og skjoldbue mod øst, rundbuet ligesom tårnarkaden til skibet. Spareblændinger i nord og syd indeholder fladbuede og udvendig falsede vinduer, der formentlig har mistet en fals i lysningen. En vestre blænding er inddraget i portalen.

Der er adgang til mellemstokværket fra or-

Fig. 22. Indre set mod øst, før loftsbjælkernes frilægning. Hude fot. 1906. — *Interieur gegen Osten gesehen, vor Freilegung des Dachbodengebälks.*

gelpulpituret i skibets vestende gennem gavlen, som ved tårnets opførelse blev skalmuret med en helsten udvendig og forsynet med to fladbuede spareblændinger. I søndre blændingsbund ses vestforlængelsens gamle facade, mens den nordre blænding brydes af døren til skibet. I mellemstokværkets nordmur er en halvandenstens dyb, fladbuet spareblænding; en tilsvarende i vest er delvis tilmuret, formentlig i forbindelse med sydmurens og det sydvestre hjørnes ommuring 1730⁵ eller 1767. Sidstnævnte årstal er angivet i sydfacaden med jernankre.

Klokkestokværket har fladbuede glamhuller, ét imod øst og vest og to imod nord, samt ét ommuret i syd. Øverst i muren, under det blytækte, svejfede *pyramidespir*, ses store (i hjørnerne diagonalt stillede) bomhuller. Tårnet, der vel oprindeligt havde sadeltag, prydedes allerede i 1600'erne med et spir, formodentlig et af egnens ældste. En synsforretning omtaler 1668³¹ blyet som brøstfældigt på østre og sønd-

re side, og 1700¹⁶ siges det, at »tårnspidsens øverste del og tække er belagt med bly«.

Korhvelvingerne er sandsynligvis indbygget sent, måske først i 1550'erne i forbindelse med indrettelsen af et gravsted for Jens Juel (jfr. fire våbenskjolde, malet på hvælvet 1558 (s. 1320)). De tre fag krydshvælv hviler på falsede væg- og hjørnepiller, hvis vederlag er markeret af et retkantskifte, samt på runde gjord- og skjoldbuer. Ribberne er af kvarte sten og samlet om en »slutsten«. Størstedelen af det østre hvælv blev ommuret samtidig med korgavlen 1889.¹⁵

Vedligeholdelse og istandsættelser. Siden 1600'erne, hvor de første synsforretninger foreligger, har kirken og dens tilbygninger haft *blytag* (jfr. tlblystøberovn i våbenhuset). Kun sakristiet er tækket med tegl, efter at det i 17-1800'erne har stået med bly på østsiden og tegl på vestsiden. Ifølge synsmændenes oplysninger 1668 var en del af tårnets bly brøstfældigt og tømmeret råddent. Også murværket i tårnets sydvestre

hjørne trængte til reparation, og det samme gjorde træloftet i skibet.³¹ – 1700 meldes tag, tømmer og murværk i god stand. Sakristiets vestside havde fået tag af tegl; det gamle bly var brugt til udbedring af de øvrige tagflader, og korets hvælvinger var nylig renoveret og kalket.¹⁵ – 1730 måtte tårnets sydvestre hjørne igen repareres fra øverst til nederst, og en trediedel af skibets loft var så råddent, at det regnede ned. Murstensgulvet behøvede omlægning flere steder, især omkring alteret, og vinduerne manglede 40 ruder.⁵

1767 gennemgik kirken en *hovedreparation*, og synet fandt det følgende år »alt i god stand«³² (jfr. jernankre med »1767« på tårnet). Også 1775 var synet tilfreds: kirken var smukt siret og prydet.¹⁶

Skibets *træloft* stod tidligere med brædderne sømmet på bjælkernes underside. 1862 var loftet dækket med et hvidt gipslag, som var fjernet inden 1905 (fig. 22), da brædderne var gråmalede og præget af mange store, rustne sømhoveder. 1914 beklædtes bjælkerne med mørkt malede paneler, og stafbrædder blev lagt på oversiden (arkitekt Andreas Hagerup, Kolding).¹⁵

Gulvene i kor og midtgang er belagt med diagonalt stillede, sorte og hvide fliser fra slutningen af 1800'rne. Under stolestaderne er der trægulv. 1862 lå der overalt mursten på fladen undtagen partiet inden for altersranken og i præstegårdens og Hesselsmeds stole, hvor der var trægulv.¹⁵ – †*Gulvbelæggninger*. En mindre udgravning 1937 i skibets østende foran triumfmurens søndre del afslørede murstensgulvet ca. 10 cm under fliserne samt et ældre, lerstampet gulv med overside ca. 35-40 cm under nuværende gulvniveau. Mellem lergulvet, der kan være kirkens oprindelige, og det yngre murstensgulv fandtes et 15 cm tykt lag med brokker af mursten og tuf samt pudsflager med spor af kalkmalerier, som formodentlig stammer fra korbuens ommuring. Under det lerstampede gulv, 50-60 cm under nuværende niveau, lå stumper af tufsten og granit, sandsynligvis kirkens gamle byggelag.²⁹

Store rektangulære *vinduer*, hvis form vel er

Fig. 23. Indre set mod vest. NE fot. 1986. — *Intérieur gegen Westen gesehen.*

fra 16-1700'rne, er bibeholdt i korets sydside og i skibets vestende, mens to tilsvarende vinduer i skibets sydside, øst for våbenhuset, o. 1888 blev afløst af mindre, rundbuede åbninger. Samtidig rekonstrueredes det fjerde romanske vindue i skibets nordside, og der indsattes jernrammer i de øvrige rundbuede åbninger. Korgavlen med tregruppevinduet blev, som nævnt, totalt ommuret efter tegning af arkitekt V. Koch 1889, efter at gavlen længe havde været ved at vælte østover og en tid var bundet sammen med et vandret jernbånd på tværs af de tre vinduesåbninger.

Kirkens første *varmeapparat*, en kakkelovn, blev 1900 efter beboernes ønske opsat i skibets nordøstre hjørne. O. 1923 flyttedes varmeanlægget til våbenhuset.¹⁵

Den lange, velholdte, blytækte kirke står hvidkalket med undtagelse af kvaderstenspartierne nederst i kor og skib samt i våbenhuset,

Fig. 24-25. Kalkmalerier, o. 1200-25, før restaurering. 24 (øverst). Partiet over skibets syddør med en bispevielse (s. 1312), medaljoner og stående figurer i vinduessmigene (s. 1313) samt i tympanonfeltet en løve (s. 1314). 25. Skibets nordvæg, midtpartiet. S. Nikolaj, der opvækker tre unge klerke (s. 1315), i lavfrisen rytterkampe (s. 1317f.). Akvareller af V. Koch 1887. — *Freskogemælde, um 1200-25, vor der Restaurierung. 24 (zuoberst). Eine Bischofsweihe, Medaillons und Figuren (Pilger?) in den Fensterverkröpfungen sowie im Tympanonfeld ein Löwe. 25. Nordwand des Schiffs. Der Hl. Nikolaus weckt drei junge Schüler auf. Darunter Reiterkämpfe.*

der o. 1882 på provstens påbud blev rensat for hvidtekalk.¹⁵ En undersøgelse af tufstenspartiernes kalklag øverst i skibets mure viste 1939, at facaden under de mange hvidtelag en tid har stået kalket med brune eller røde farver.³³

Vindfløjen over tårnspiret er udformet som en stork med en ål i næbbet. Fløjen, der er anbragt på en jernstang over en kugle, blæst ned under uvej r o. 1860 og var en tid opsat over korets østgavl.

Glasmosaikker i korgavlens tre vinduer, i rød-lilla og orange farver, er udført af J. og M. Frese efter forlæg af Jens Urup Jensen (sml. Tre-enighedskirken i Esbjerg, s. 1010).³⁴

KALKMALERIER

Kirken rummer på sine oprindelige vægge en af landets største romanske kalkmaleriudsmykninger;³⁵ i vestre korhælv findes malede våbenskjolde fra 1558, vistnok aldrig overkalkede, mens en højgotisk $\dagger$ våbenfrise på korforlængelsens nordvæg er sløjft ved overhælvningen (s. 1320 f.).

1) (Fig. 24-41) O. 1200-25. *De romanske malerier* blev i hovedsagen afdækket 1886 og restaureret 1888 af Jacob Kornerup, der efter tidens sædvane ret frit overmalede og supplerede det fundne. O. 1900 fandtes yderligere en del af den romanske udsmykning, der dog atter blev overkalket uden egentlig registrering. Efter lang tids overlast, bl.a. nedsivende vand fra et utæt tag, foretog Eigil Rothe 1925 en genrestaurering, der medførte visse ændringer, men mest havde karakter af en »opfriskning« af farverne. 1937 fremkom et fragment på skibets sydvæg bag prædikestolshimlen. Det blev konserveret 1941 af Egmont Lind, som 1947 foretog en ny istandsættelse af hele udsmykningen. Ved den seneste restaurering, udført 1971 af Knud Simonsen, viste det sig vanskeligt at skelne originale og nymalede partier, og bemalingen blev bibeholdt i den opmalede skikkelse, som de gentagne restaureringer havde givet den. Nye romanske fragmenter, fremkommet

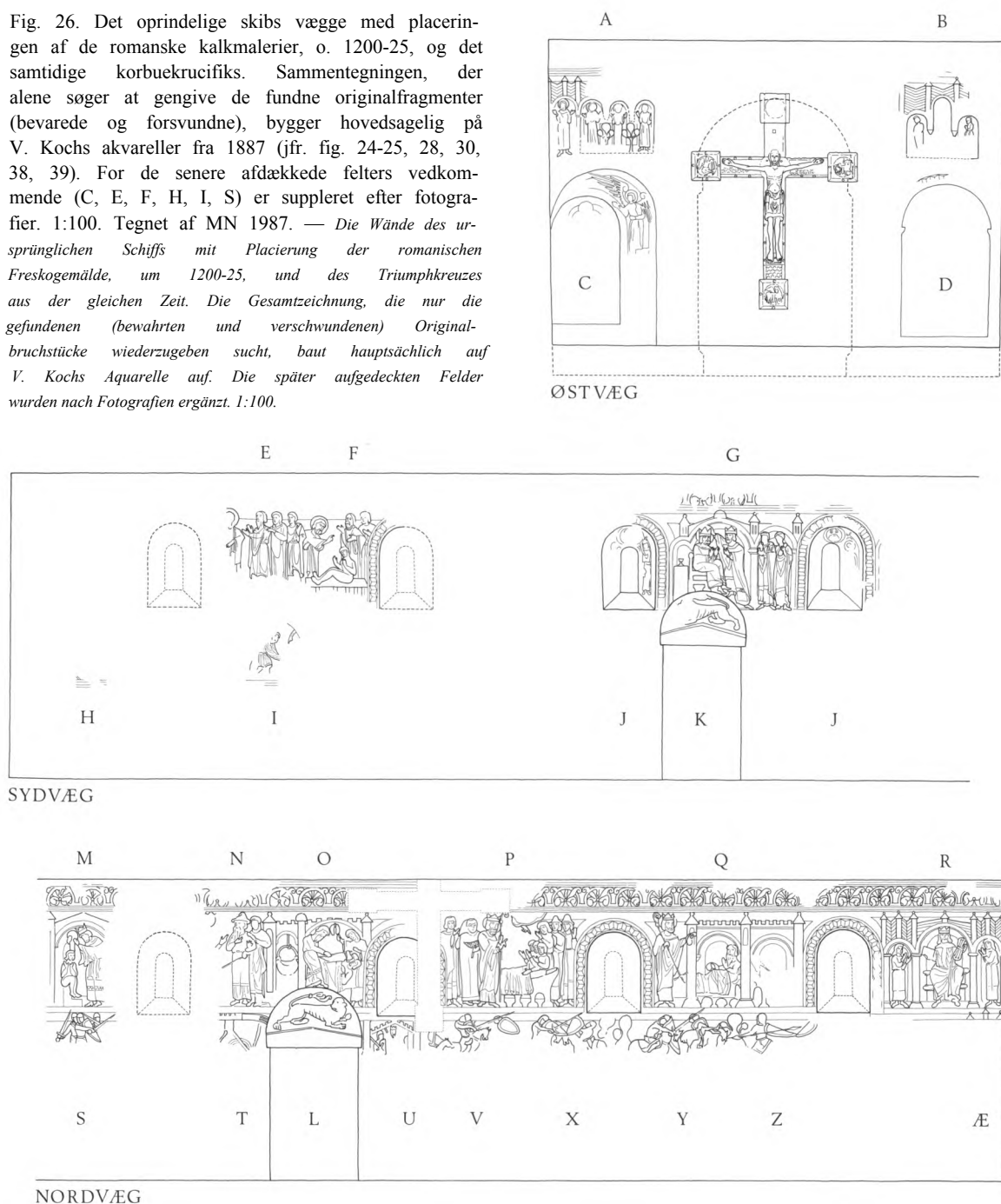
ved kirkerummets kalkning 1982, blev umiddelbart overkalket.

De romanske malerier må, da de kom til, have dækket alle vægflader i det daværende kirkerum. Men det kan ikke med bestemthed afgøres, om de er udført til den oprindelige bygning eller efter tilføjesen af vestforlængelsen, på hvis nordvæg der 1982 fremkom malerистер af romansk karakter (jfr. ndf. og fig. 6).³⁶

Af korets bemaling, hvis hovedfremstilling må have været i den nedrevne apsis, findes nu kun et fragment. I skibet derimod danner den romanske udsmykning en helhed, som i sjælden grad formår at fylde rummet, og som i sin tid har haft sit midtpunkt i triumfbuens samtidige, udskårne krucifiks (fig. 26 og s. 1330f.). På triumfvæggen ses dele af en dommedagsfremstilling og et sidealterbillede, på langvæggene en hovedfrise i vindueshøjde, hvis scener for størsteparten er hentet i S. Nikolajs legende, og derunder – kun på nordvæggen – en fragmentarisk lavfrise med rytterkampbilleder.

Malerierne bærer, som nævnt, et tydeligt præg af Kornerups pensel og er – ikke mindst for ornamentikkens vedkommende – stærkt kompletteret i forhold til de afdækkede originale rester. Men som forsøg på genskabelse af den tidligmiddelalderlige udsmykning forekommer malerierne i det væsentlige tilforladelige. Det fremgår ved en jævnførelse med hovedkilden til vor viden om den originale udsmykning, en serie omhyggelige akvareller af de groft afdækkede, men endnu ikke reataurerede malerier, udført 1886 og 1887 af Erik Schiødt og V. Koch (jfr. fig. 24-25, 28, 30, 38-39). Kornerups egne akvareller fra 1886 er mere tvivlsomme kilder, da de tydeligvis har karakter af rekonstruktioner af maleriernes originale tilstand, tænkt som grundlag for den efterfølgende opmaling.³⁷ Umiddelbart forud for restaureringen 1888 gik en finafdækning, der ifølge restaurator gav anledning til flere nye iagttagelser: »Under de gunstigere forhold, det klarere lys, bedre stillads, gjorde jeg ikke så få nye opdagelser, og navnlig hjalp en fuldstændigere rensning og afvaskning mig til at skimte mangt et træk, som i det mørkere vejr i efterå-

Fig. 26. Det oprindelige skibs vægge med placeringen af de romanske kalkmalerier, o. 1200-25, og det samtidige korbuekrucifiks. Sammentegningen, der alene søger at gengive de fundne originalfragmenter (bevarede og forsvundne), bygger hovedsagelig på V. Kochs akvareller fra 1887 (jfr. fig. 24-25, 28, 30, 38, 39). For de senere afdækkede felters vedkommende (C, E, F, H, I, S) er suppleret efter fotografier. 1:100. Tegnet af MN 1987. — *Die Wände des ursprünglichen Schiffs mit Placierung der romanischen Freskogemälde, um 1200-25, und des Triumphkreuzes aus der gleichen Zeit. Die Gesamtzeichnung, die nur die gefundenen (bewahrten und verschwundenen) Originalbruchstücke wiederzugeben sucht, baut hauptsächlich auf V. Kochs Aquarelle auf. Die später aufgedeckten Felder wurden nach Fotografien ergänzt. 1:100.*

ret 86 syntes at være gået tabt«. Disse nye opdagelser blev indarbejdet i to nye akvarel-rekonstruktioner og i opmalingen af vægudsmykningen. Denne er siden ændret på flere punkter ud fra iagttagelser, der skal være gjort ved istandsættelserne. Men også disse iagtt-

gelser er gennemgående dårligt dokumenteret.³⁸

I den følgende beskrivelse er placeringen af skibets malerier angivet med bogstaver i parentes, refererende til oversigten fig. 26. Denne sammentegning er et forsøg på at vise de fund-

Fig. 27. Indre set mod øst. NE fot. 1986. — *Interieur gegen Osten gesehen.*

ne (bevarede og forsvundne) originalmalerier uden til- og overmalinger. Til grund er lagt V. Kochs akvareller fra 1887 (jfr. fig. 24-25, 28, 30, 38-39), der for de senere afdækkede felters vedkommende (C, E, F, H, I, S) så vidt muligt er suppleret efter primært materiale.³⁹

Af *korets* bemaling kendes kun en rest af nordvæggens nedre ornamentbort (fig. 31), der ved sin højde (49 cm) antyder, at korvæggene formentlig kun har haft én figurfrise. Borten består af vekselvis cirkelmedaljoner og kantstillede kvadratfelter, forbundet med vandrette bånd eller prismestave. Mellemrummene udfyldes af stiliserede akantusranker, der udgår fra medaljonerne. En af disse rummer en glorieret person i brystbillede med hænderne hævet foran brystet i orantstilling, mens kvadratfelterne indrammer kors.⁴⁰

Triumfvæggens udsmykning har raffineret udnyttet vægfladens rige blændingsartikulering (fig. 27). I og omkring de øvre blændinger ses dele af en dommedagsfremstilling, hvis hovedbillede – den dømmende Kristus – må være forsvundet med korbuens udvidelse (jfr. fig. 26). I nord (A), ved hans højre hånd, fremstilles de lovprisende salige i skikkelse af frontale, glorierede figurer i lange, hvide klæder og med løftede hænder. Tre står i blændingen under hver sin bue adskilt af små paradistræer, en fjerde fortsætter rækken i nord under en tilsvarende malet arkade. Over buerne er der stiliseret arkitektur, vekselvis tårne og tage. I syd (B) ses i tilsvarende indramning fire figurer, alle nøgne og bedende vendt mod det forsvundne midtbillede, vel de fordømte, da de som de eneste i kirken er malet på en rød bund (helve-

Fig. 28. Triumfvæggens nordre del med fremdragne rester af kalkmalerier, o. 1200-25 (s. 1309f.). Foroven lovprisende salige, forneden i alternichen Maria og en engel (Bebudelsen? Jfr. fig. 29). Akvarel af V. Koch 1887. — *Nördlicher Teil der Triumphwand mit aufgedeckten Resten von Freskogemälden, um 1200-25. Oben lobpreisende Selige, unten in der Altarnische Maria und ein Engel (Verkündigung?).*

de). Alternichen i nord (C) rummer – følgende Kornerups tolkning af det fundne – en bebudelsesfremstilling (fig. 29). I den indre, skævt anbragte niche ses Maria, frontal, på en tronstol med højre hånd løftet og en bog i venstre. Blændingsfeltet udenom udfyldes af en engel med vidt udspændte vinger, der løfter sin højre hånd mod hende til hilsen. Alternichen i syd (D) står tom, da der her kun kunne afdækkes et fragment af et savsnitbånd, der havde indrammet blændingen. Ved restaureringen blev båndet rekonstrueret om begge alternichers buer og omkring den udvidede korbue. Også fire indvielseskors i sviklerne over alternicherne skyldes restaurator, og af kronfrisen – bestående af bladpalmetter under hesteskobuer – er kun en stump original. Resten er en nymaling i hele væggens bredde udført efter frisens bedre bevarede partier på skibets langvægge.

Valdemar Kochs akvareller af maleriernes tilstand før restaureringen viser (fig. 28, 30), at overvæggens blænding i nord var forhugget, og de fire salige kun bevaret i grundtegnning med paradistræerne stående foran malede piller (afvigende fra restaureringen).⁴¹ Ved istandsættelsen måtte Kornerup til dels rekonstruere buer og konsoller, før han kunne tage sig af billederne, hvis ansigtstræk, dragtfolder m.m. skyldes ham. Af det tilsvarende parti i syd var øjensynligt endnu mindre bevaret, foruden lidt af arkitekturen kun dele af to (påklædte?) skikkelser vendt mod korbuen (fig. 30).⁴² Af alter-

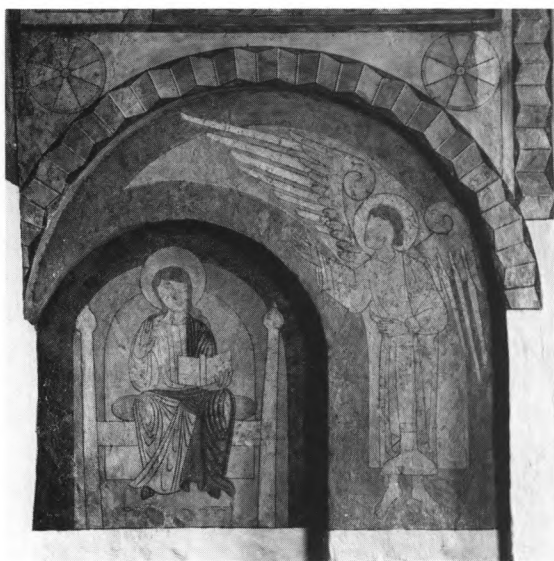

Fig. 29. Triumfvæggens nordre sidealterniche (s. 1299) med fremstilling af Bebudelsen, o. 1200-25 (s. 1310). Maleriet er stærkt suppleret 1888 (jfr. fig. 28). NE fot. 1986. — *Nördliche Seitenaltarnische mit Freskomalerei, darstellend Mariä Verkündigung, um 1200-25. Die Malerei wurde 1888 stark ergänzt.*

Fig. 30. Triumfvæggens søndre del med fremdragne rester af kalkmalerier, o. 1200-25, de fordømte (s. 1310). Akvarel af V. Koch 1887. — *Südlicher Teil der Triumphwand mit aufgedeckten Resten von Freskoge-mälden, um 1200-25, die Verdammten.*

nichens motiv viser Kochs akvarel det meste af englen og en stump af maleriet i den indre niche (fig. 28). Noget mere kom frem 1888, da Kornerup fortæller, at han fandt »det halve af en kvindeskikkelse, der sidder i et højsæde og læser i en bønnebog«. Hans tolkning og rekonstruktion af scenen som en bebudelsesfremstilling gør alterniche-motivet ret enestående, og det er tænkeligt, at det fremkomne i stedet har været resterne af et mere traditionelt madonna-billede.⁴³

Skibets langvægge har i vindueshøjde en hovedfrise (ca. 140 cm høj), hvorunder der har løbet en lavfrise, der nu står fremme som et fragment på nordvæggen (bunden er intet steds bevaret). Øverst afsluttes bemalingen af en kronfrise med bladpalmetter under hestesko-buer, og hoved- og lavfrisen adskilles af en spinkel palmetbort på lys-okker bund. Vinduerne indrammes – som alternicherne – af savsnitbånd, og alle ornamentborter er kompletteret og ført helt igennem, savsnitborterne tillige omkring sydsidens to østre vinduer, der blev ommuret 1888. Til palmetbortens udformning er knyttet betydelig usikkerhed. Den optræder ikke på akvarellerne fra 1886-87, idet Kornerup først ved restaureringen opdagede enkelte levninger af palmetterne. Han fornyede derefter borten »på hele strækningen«, og under den malede han på sydvæggen et kraftigt rødt bånd, der dækker ind over lavfrisens rester, som fra tid til anden har været fremme (jfr. fig. 32). Af disse rester kan det konstateres, at lavfrisen har været ca. 100 cm høj, og at den forneden har været kantet af tre okkerfarvede bånd (jfr. fig. 26).

Sydmurens hovedfrise står imellem triumfmuren og det østlige vindue med arkader og arki-

tektur på blå bund, malet af Kornerup som udfyldning, idet der her ikke blev iagttaget gamle rester. Vest for vinduet (over prædikestolen) ses to scener (E-F, fig. 33), hvis tolkning er usikker. Østligst (E) en glorieret mand med kort fuldskæg, halvt ødelagt ved en vinduesudvidelse. Foran ham står tre mænd, den første – med lang ham, måske klappende. De to andre er øjensynlig yngre, skægløse og har hænderne løftet til gestus. I feltets vestre del (F) opvækkes

Fig. 31. Kalkmalet ornamentbort, o. 1200-25, forneden på korets nordmur (s. 1309). Eigil Rothe fot. 1925. — *Freskomalerei, Ornamentborte, um 1200-25, unten an der Nordwand des Chors.*

Fig. 32. †Kalkmalerifragment, offerscene, o. 1200-25, en rest af lavfrisen på skibets sydvæg (s. 1313) set gennem prædikestolstrappens balustre. Hude fot. 1906. — *Freskogemäldefragment, Opferszene, um 1200-25, ein Rest des unteren Frieses an der Südwand des Schiffs, gesehen durch die Baluster der Kanzeltreppe.*

en død af en mand med glorie, formentlig den samme som i den foregående scene. Han bærer – siden restaureringerne 1941 og 1947 – tonsur og samler den lange kappe med venstre hånd, mens han med den højre gør en velsignende gestus mod den døde. Denne, øjensynlig en kvinde og helt indhyllet i hvidt ligklæde, har sat sig op i en seng eller sarkofag med hænderne løftet op for sig. Bag den døde står to mænd, hvis gestus vel skal udtrykke forbavselse. Den forreste har langt skæg, den bageste er yngre og skægløs.

Scenerne kendes ikke i Valdemar Kochs akvarel, eftersom de først kom frem i forbindelse med restaureringen 1888, da Kornerup tolkede dem som »Jesus og tre apostle« samt »Jesus,

der opvækker enkens søn af Nain«. Hovedpersonens manglende kors i glorien – et træk, der taler imod, at det skulle være Kristus – antyder, at restaurator her har holdt sig ret nøje til det fundne. I samme retning peger, at han såvel på en akvarel som i det færdigrestaurerede billede har afholdt sig fra at supplere de manglende partier. En del af billedet har helt undgået hans pensel, nemlig hovederne med den øverste krop og to hænder af de to mænd bag den døde. Dette lille parti kom først frem ved prædikestolshimlens nedtagning 1937 og skiller sig ud ved en lysere og blegere tone.⁴⁴ Partiet fremtræder i original eller kun let retoucheret skikkelse med klart erkendelige ansigtstræk.

Poul Nørlund fandt 1944 Kornerups tolkning af scenerne rimelig, men pegede med henvisning til den manglende korsglorie tillige på den mulighed, at der var tale om et af apostlenes opvækkelsesundere, måske Peters.⁴⁵ Tonsuren – hvis den er et originalt træk – kunne tale stærkt for Peter, men scenerne passer ikke entydigt med hans opvækkelse af Tabitha.⁴⁶

Videre vestover står frisen tom indtil partiet mellem de to vestlige, oprindelige vinduer over syddøren (G). Her er fremstillet bispevielsen af en helgen (jfr. fig. 22, 24), måske S. Nikolaj, hvis undere er skildret på nordvæggen.⁴⁷ På en tronstol lige over dørens tympanonblending sidder bispekandidaten, der bærer glorie og løfter hænderne op i en gestus, som må angive protest. Han får huen sat på hovedet af en ældre bisp, ligeledes med kort fuldskæg, der holder crismatoriet (oliebeholderen) mellem venstre hånds tommel- og pegefinger. Bag bispens står to yngre, skæglose gejstlige, den forreste med en flaske, den bageste med en tilsvarende, der er resultat af en tvivlsom rekonstruktion.⁴⁸ Et alter med kalk bag tronstolen antyder kirkebygningen, hvori det foregår, ligesom de søjlebårne arkader med tårne, der indrammer scenen.

Akvarellerne fra 1886-87 viser, at scenen er fremdraget i ganske velbevaret stand (fig. 24).⁴⁹ Afvigelser fra det restaurerede billede lader formode, at den bageste gejstlige oprindelig intet bar i hænderne, ligesom restaurator må have

Fig. 33. Uidentificerede scener af en opvækkelseshistorie. Kalkmaleri o. 1200-25 i hovedfrisen på skibets sydvæg (s. 1311). Egmont Lind fot. 1948. — *Unidentifizierte Szenen aus einer Auferweckungsgeschichte. Freskoge-mälde um 1200-25 im Hauptfries an der Südwand des Schiffs.*

tilføjet begge de unge gejstliges ansigter, søjler-nes marmorering og et spir i vest.

Vestover fra det sidste oprindelige vindue står hovedfrisen tom. Men en rest af en arkade, synlig på akvarellen fig. 24, må være begyndel-sen til endnu en scene.

Intet ses nu af sydvæggens *†lavfrise*, men fra fotografier kendes rester, der til forskellige tider har været fremme. Under kalkningen 1982 fremkom østligst et fragment af frisens nedre afgrænsning (H),³⁶ og et fotografi fra o. 1900 viser en interessant rest (I), der da stod fremme bag prædike stolstrappen (fig. 32).⁵⁰ Man skelner øjensynlig en offerhandling. En ung mand i knælang kjortel frembærer ydmygt – med krummet ryg og bøjede knæ – noget, der modtages af Gud, hvis hånd kommer ned ovenfra. Den unge mand er skæggløs med kort, mørkt hår, og ansigtets træk med store øjne og lige mund ses tydeligt ligesom kjortlens folder,

der forekommer finere modelleret, end det i øvrigt ses. Scenen har måske fremstillet Abels offer, i så fald vel – noget usædvanligt – som led i en gammeltestamentlig serie.⁵¹ Fragmentet, hvis øverste del (Guds hånd) fandtes bag den brede bort, hvormed Jacob Kornerup har afgrænset den restaurerede hovedfrise, må være overkalket inden Eigil Rothes besøg i kirken 1913.

Sydvæggens to oprindelige *vinduer* (J) har malerier i smigene (jfr. fig. 22, 24). I sidesmige-ne ses stående ynglinge iført lange hvide klæder og klokkeformede huer. De bærer i hænderne lange korsstave og palmegrene (pilgrimme?). I oversmigene, lige over vindueslysningen, er malet cirkelmedaljoner med et glorieret orant-brystbillede. Valdemar Kochs akvarel fra 1886 (fig. 24) bekræfter hovedudformningen af de-korationen med stående personer i sidesmigene og medaljoner med hellige i oversmigene. Af

Fig. 34-35. Kalkmalerier, o. 1200-25, i hovedfrisen vestligst på skibets nordvæg. 34. En dåbsscene (s. 1314). 35. Scener af legenden og om S. Nikolaj og de tre unge klerke. Kroværten og hans kone myrder og tilbereder klerkene, og S. Nikolaj foreholder værtsparret deres brøde (s. 1315). Eigil Rothe fot. 1925. — *Freskogemælde, um 1200-25, im Hauptfries ganz westlich an der Nordwand des Schiffs. 34. Eine Taufszene. 35. Szenen aus der Legende vom Hl. Nikolaus und den drei jungen fahrenden Schülern. Der Gastwirt und seine Frau ermorden die Schüler und bereiten sie zu, und der Hl. Nikolaus hält den Wirtsleuten ihre Schuld vor.*

medaljonerne ses kun vestvinduet helt i behold, og uden det restaurerede billedes oprakte hænder i orantstilling. Af de stående figurer ses bedst den i østvinduet vestsmig, uden ansigts-træk og med ubestemmelig hovedbeklædning, men ellers som Kornerup har restaureret. Også i vestvinduet vestsmig ses dele af en tilsvarende figur med korsstav, mens de to andre skikkelser kun anes. Det er nok troligt, at Jakob Kornerup 1888 har kunnet sikre flere træk gennem en fuldstændigere afdækning. I hvert fald oplyser han, at vinduernes smukke dekoration kunne restaureres med sikkerhed.

I sydportalens indre *tympanonfelt* (K) er malet en stor løve (jfr. fig. 22), der leder tanken hen på kvaderstenskirkernes granithugne tympanonløver.⁵² Kochs akvarel (fig. 24) tyder på, at den ikke er fremdraget så velbevaret som den tilsvarende løve i nordportalens blændingsfelt (fig. 38), og at træk som haleduskens udformning og hovedets bagudvending er restaureret efter denne.

På skibets nordvæg rummer *tympanonfeltet* (L), som i syd, en spændstig løve, der øjensynlig er fremdraget ganske velbevaret (fig. 38). Af væggens *hovedfrise* synes et fotografi fra kalkningen

1982 at vise spor umiddelbart øst for det vestligste vindue, altså i bygningens vestforlængelse.⁵³ Det vestligste, bevarede felt (M) rummer en dåbsscene (fig. 34). En stående biskop i fuldt skrud hælder fra en skål vand over en nøgen person, der sidder på et podium med hænderne løftet foran brystet. Scenen indrammes af en arkade mellem to tårne, der gennembrydes af høje, rundbuede døre. I øst har tårnet været ødelagt ved en vinduesudvidelse og er af Kornerup nymalet efter det vestre, hvoraf dele ses på Kochs akvarel (fig. 38). Af den fremgår det, at selve scenen har været ret godt bevaret bortset fra bispens ansigt, der må skyldes Kornerup. Bispens manglende glorie kunne tyde på, at motivet ikke hører til de efterfølgende scener af S. Nikolajs legende, men muligheden kan næppe udelukkes.⁵⁴ Poul Nørlund har foreslået, at scenen er malet som en illustration til dåbshandlingen, der jo fandt sted i skibets vestende.⁵⁵

Østover følger en række scener af S. Nikolajs legende. De første (N, O, P) illustrerer beretningen om, hvorledes en troløs krovært og hans kone dræbte tre unge klerke, hakkede dem i stykker, saltede dem og serverede dem

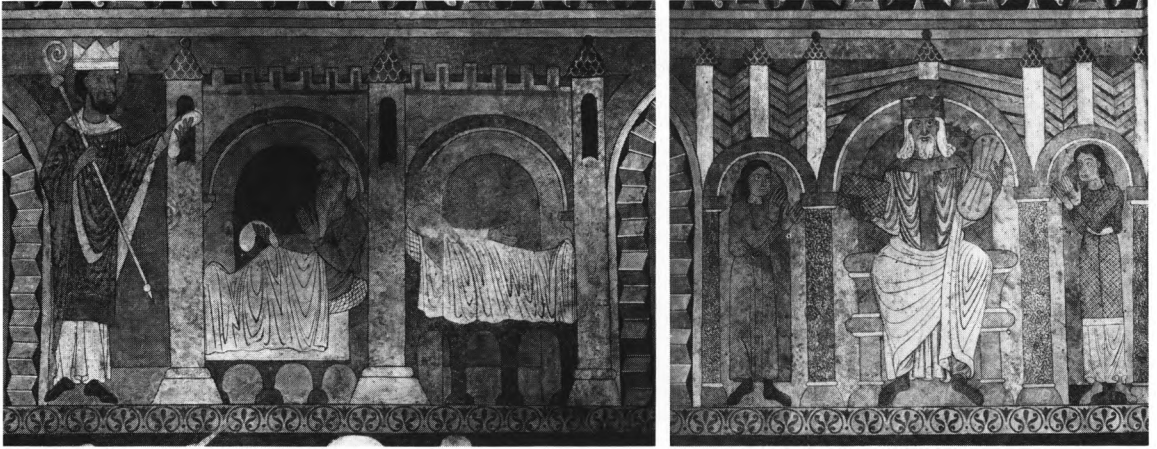

Fig. 36-37. Kalkmalerier, o. 1200-25, i hovedfrisen østligst på skibets nordvæg. 36. Legenden om S. Nikolaj, der redder tre unge piger fra utugt (s. 1316). 37. Kong David som sangerkonge (s. 1316). Eigil Rothe fot. 1925. — Freskogemælde, um 1200-25, im Hauptfries östlich an der Nordwand des Schiffs. 36. Die Legende vom Hl. Nikolaus, der drei junge Mädchen vor der Unzucht rettet. 31. König David als Sängerkönig.

for de rejsende. S. Nikolaj, der ved guddommelig indskydelse blev klar over forbrydelsen, genopvakte derefter ved et under de tre unge mænd til livet. Først ser man den hellige bisp, der foreholder værtsparet deres brøde (N, fig. 35). Af Nikolaj selv ses kun lidt af hovedet med mitra og glorie, den fremstrakte hånd og lidt af bispestaven – resten er ødelagt ved vinduesudvidelsen. Værtsparet står foran krodøren, han forrest, holdende en økse i venstre hånd, mens han med den højre viser ind mod huset bagved. Han har langt, tvedelt skæg og er iført fodsid kjortel med bælte og en bredskygget, rundpudlet hovedbeklædning (jødehat?), der også ses i en af de følgende scener. Konen, helt indhyllet i hvide gevandter, holder sig tæt til sin mand, hvis skulder hun har grebet med begge arme. Bag værtsparet, i huset, der er malet over portalens tympanonfelt, fuldbyrdes forbrydelsen (O, fig. 35). Man ser en stor gryde over ilden og kroværten, der svinger sin økse over de unge mænd, som ligger sammen i deres seng. Ved hovedenden står krokonen og rækker ud efter deres pung, som hænger over sengen. Kroen er vist som et stykke arkitektur med arkader, tårne og foroven en krenelering.

Bortset fra Nikolajskikkelsen, som Kornerup har afstået fra at supplere, er optrinnene fremdraget velbevarede, idet Koch endog har vist hovedparten af ansigtstrækkene (fig. 38). I scenen foran kroen viser han i værtens hånd kun en stav, mens dens opmaling som en økse synes at hvile på spor, iagttaget af Kornerup.⁵⁶

Mellem de to næste vinduer følger opvækkelsesunderet (P, jfr. fig. 25). Scenen udspilles omkring en seng med de tre unge klerke, der er vist, netop som de er kommet til live og har sat sig op med hænderne løftede i glædesfagter. S. Nikolaj, med højre hånd fremstrakt velsigende, står foran fodenden, og over sengen kommer Guds indgribende højre hånd ud af skyen. Bispen følges af to unge gejstlige, den forreste er iført munkekutte og bærer en bog under armen. Ved hovedgærdet står tre andre forbavsede vidner til underet. Opmalingen holder sig nøje til det fundne, øjensynlig meget velbevarede maleri (fig. 25).

Scenen mellem de to østligste vinduer (Q) illustrerer en anden legende, ifølge hvilken S. Nikolaj med en pengesum reddede tre unge piger, som deres forarmede far ellers havde måttet sælge til utugt (fig. 36). De fik nu mu-

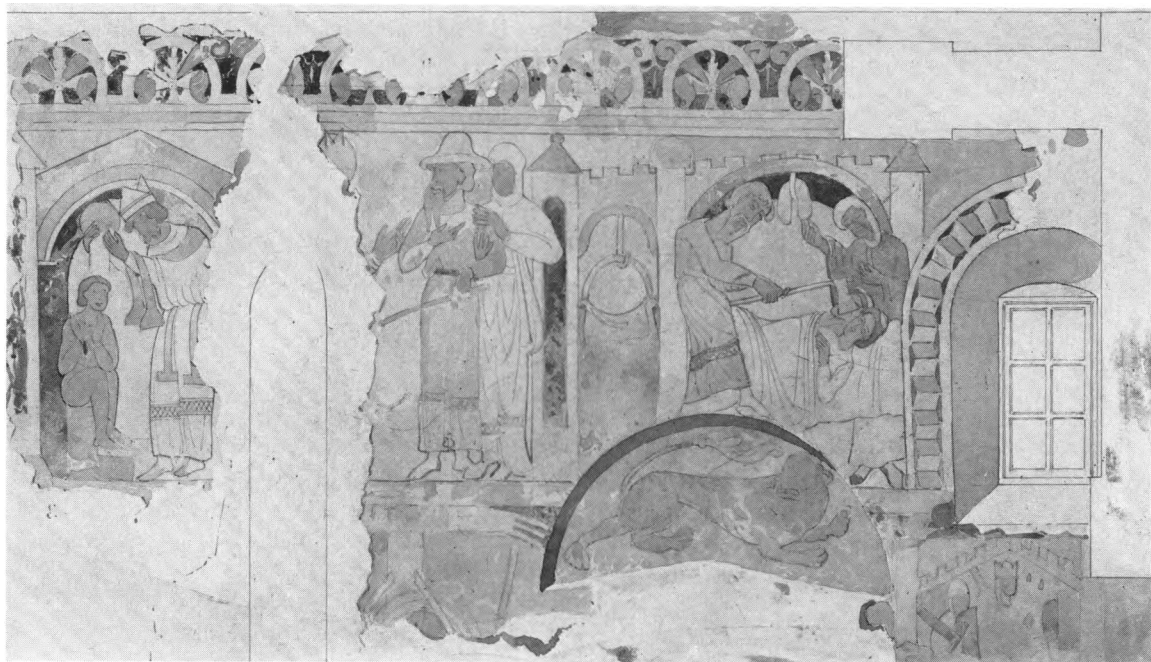

Fig. 38. Kalkmalerier på skibets nordvæg, o. 1200-25, før restaurering. I hovedfrisen en dåbsscene (s. 1314) og scener af legenden om S. Nikolaj og de tre unge klerke (s. 1315). I lavfrisen fragmenter af borgarkitektur (s. 1317f.) og i tympanonfeltet en løve (s. 1314). Akvarel af V. Koch 1887. — *Freskogemælde, um 1200-25, Nordwand des Schiffs, vor der Restaurierung. Im Hauptfries eine Taufszene und Szenen aus der Legende vom Hl. Nikolaus und den drei fahrenden Schülern. Im unteren Fries Burgarchitektur und im Tympanonfeld ein Löwe.*

lighed for at indgå agtværdige ægteskaber. Bispens står vestligst og rækker gennem et vindue en pengepung ind i faderens hus, der er vist som et stykke arkitektur med tårne, omfattende to arkader. I den første arkade, inden for vinduet, sidder den taknemmelige fader i sin seng med den modtagne pung. I den anden arkade ses også en seng, hvori ligger en mand med et tilsvarende langt skæg og venstre arm og hånd hvilende oven på sengeklædet. Fremstillingen er blevet tolket som faderen, der ligger og overvejer sin vanskelige stilling.⁵⁷ Men det må anses for tvivlsomt, om der har ligget en mand i sengen. Valdemar Kochs akvarel viser, at kun ganske lidt var bevaret, idet man blot ser det nederste af en seng og i hovedenden aner to lange flige (fig. 39). Disse opfattede Kornerup som snipper i en mands tvedelte skæg, og han rekonstruerede sengens indhold som en skaldet olding – i overensstemmelse med antagelsen, at hele scenen skulle skildre helgenens »velgørenhed og omsorg for fattige

og syge i hospitalerne«. Dette blev rettet ved Rothes restaurering 1925, uvist på hvilket grundlag. Herefter fremtræder kun én »flig« som et spidst skæg, mens den anden er blevet til en skulder, som ikke dækkes af sengeklædet. Og oven på dette har Rothe ment at kunne rekonstruere den nævnte arm og hånd, som hermed optræder for første gang. I betragtning af det fremdragnes ødelagte tilstand forekommer det sandsynligt, at man oprindeligt i sengen har set de tre unge døtre, der freistes fra forsmædelse.⁵⁸ Bortset fra dette parti viser Valdemar Kochs akvarel billedfeltet velbevaret med et par småtræk, som er blevet udeladt ved restaureringen (fig. 39). Det drejer sig om en nedre korsafslutning på S. Nikolajs bispstav og en kontur til en lidt højere bue i husets første arkade (malerens fortegning?).

I feltet mellem det østligste vindue og triumfmuren (R) fremstilles David som sangerkonge (fig. 37), et motiv, der knytter sig til triumfvæggens dommedagsfremstilling.⁵⁹

Fig. 39. Kalkmalerier på skibets nordvæg, o. 1200-25, før restaurering. I hovedfrisen legenden om S. Nikolaj, der redder tre unge piger fra utugt (s. 1316) og i lavfrisen rytterkampe (s. 1317f.). Akvarel af V. Koch 1887. — *Freskogemælde, um 1200-25, Nordwand des Schiffs, vor der Restaurierung. Im Hauptfries die Legende vom Hl. Nikolaus, der drei junge Mädchen vor der Unzucht rettet, im unteren Fries Reiterkämpfe.*

Kongen sidder frontalt med en bog (psaltret) i højre hånd og et strengeinstrument i venstre. Han flankeres af to unge mænd, assistenter, der – mod sædvane – ikke er vist musicerende, men klappende i hænderne som illustration til salmeteksten: »Alle folkeslag, klapper i hånd, jubler for Gud med frydefuld røst« (Sl. 47,1). David indrammes af en stor arkade, mens assistenterne står under lidt mindre buer, og ovenover er der stiliseret arkitektur i direkte fortsættelse af triumfvæggens. Det ved fremdragelsen velbevarede maleri har 1888 fået tilføjet detaljer, der ikke fremgår af de ældre akvareller: søjleskafternes marmorering og det ternede mønster på den østre assistents kjortel.

Nordmurens *lavfrise* har i det meste af vægens længde rester af en livfuld og dramatisk *rytterkampfrise* (S-Æ, fig. 25, 38-41). Den står som fragment, idet Jacob Kornerup afstod fra »tilsætninger«, men nøjedes med at give det fundne »lidt højest nødvendig opfriskning«. Figurerne ses hovedsagelig i grundtegning, kri-

gerne er brynjeklædte, de fleste med store sværd og spidsovale skjolde.

Vestligst ses kun den øvre del af tre stående krigere (S), hvis modstandere (en sværdklinge ses) er blevet ødelagt ved vinduesudvidelsen. Fragmentet kendes ikke gennem akvareller, da det først kom frem 1888. Øst for det udvidede vindue, lige op mod døren (T), ser man et borgtårn og en kriger, der bærer en vimpelfane med tre lange flige. Tårnet synes at støttes eller bæres af høje støtter, hvorfor det er blevet opfattet som en træbygning på høje stolper, et »styltetårn« af en type, som bl.a. kendes fra Bayeuxtapetet.⁶⁰ Valdemar Kochs akvarel fra før restaureringen (fig. 38) er ikke uforenelig med tolkningen, men den viser et meget tyndslidt originalt fragment, øjensynlig uden klart erkendelige spor af krigeren.

Øst for døren er der igen et stykke kreneleret borgarkitektur (U), hvori ses en kronet figur med sværd, omgivet af krigere. En rytter forlader fæstningen i roligt trav, og herefter tager

Fig. 40. Udsnit af rytterkampfrisen på skibets nordvæg, o. 1200-25 (s. 1317 f.). Egmont Lind fot. 1948. — *Ausschnitt aus dem Reiterkampffries an der Nordwand des Schiffs, um 1200-25.*

stridighederne fart østover, hovedsagelig i form af drabelige tvekampe mellem ryttere, adskilt af ballon-agtige træer. Modstanderne, hvoraf de fleste må bide i græsset, synes at komme fra en anden borg eller by østligst i frisen (Æ), nu overkalket. I den første tvekamp (V) kløves modstanderens allerede afhuggede hoved, mens hans krop (med hals-stump) endnu hæver skjoldet afværgende. Bag ham ses hoved og skjold af to fæller. Hverken disse eller den slagtes krop og hest er antydnet på akvarellerne, og må være Kornerups opdagelse i forbindelse med restaureringen. I den følgende tvekamp (X) krydses sværdene i en endnu uafgjort dyst, og fremstillingen rimer godt med akvarellerne, ligesom det er tilfældet i den næste. Her kløver en rytter nok engang et allerede afhugget hoved, mens den slagte, der øjensynlig har været på flugt, styrter bagover med benene i vejret og den hovedløse krop ned (Y). Endelig ses en skægget rytter, der skal til at slynge et spyd imod en modstander, hvoraf kun det hævdede skjold ses (Z). Hans ansigt er det eneste i rytterfrisen, hvis træk er angivet, givetvis på et spinkelt grundlag, da akvareller-

ne kun viser det skæggede hoveds kontur. Mellem det østligste vindue og triumfvæggen står lavfrisen nu tom, men østligst har den været afsluttet med en borg eller by, hvoraf tre tårnspidser ses på Valdemar Kochs akvarel (Æ).

Rytterfrisens tolkning. Eigil Rothe fremlagde 1908 det første forsøg på en tolkning af rytterfrisen i sammenhæng med vore øvrige romanske kampbilleder. Med udgangspunkt i enklere tvekampfremstillinger, der må udlægges som psykomakier, d.e. kampe mellem dyder og laster, fandt Rothe det sandsynligst, at også Ålkampen måtte forstås allegorisk, som et billede på den trængte og stridende kirke, »omend i en rigere variant end den gængse type«. Rothe henviste som baggrund til Prudentius' digt »Psykomachia« og specielt til en række psalterkommentarer, vedføjet afbildede kampscener. Således i Albanipsaltret: »Ligesom disse (ridderne) er mandige og forfarne i dystløb, således bør også vi være mandige og fuldkomne i standhaftighed og fasthed«. ⁶¹

Et forsøg 1927 på at tolke frisen ud fra nordisk sagastof ⁶² blev 1944 tilbagevist af Poul Nørlund, der i diskussionen kunne inddrage en

Fig. 41. Udsnit af rytterkampfrisen på skibets nordvæg, o. 1200-25 (s. 1317f). Egmont Lind fot. 1948. — *Ausschnitt aus dem Reiterkampffries an der Nordwand des Schiffs, um 1200-25.*

nyfunden rytterfrise i Højen kirke ved Vejle (afdækket 1937-39) – meget lig Ål kirkes. Nør-lund ville ikke afvise Rothés tolkning, men fandt det betænkeligt, at de fremdragne psalter-illustrationer altid skildrer en enkelt tvekamp, aldrig et helt slag eller en frise som i Ål (og Højen). Og han fremholdt, at friserne ganske udførlige og detaljerede kampskildring gjorde det sandsynligere, at de illustrerede konkrete begivenheder. Disse kunne da enten være fra Nordens egen historie – og Poul Nør-lund sammenlignede her bl.a. med Bayeux-tapetet, der skildrer samtidige historiske begivenheder og har været ophængt i en kirke. Eller det kunne – snarere – være en kampscene fra bibelhistorien, f.eks. »macchabæernes heroiske kamp mod hedningerne om den hellige stad Jerusalem, som – i en tid, der levede under indtryk af kors-togskampene – har foresvævet de jyske malere, da de malede friserne i Ål og Højen og de andre slagbilleder«. ⁶³

Fund af nye rytterfriser har siden 1944 givet næring til en debat, der i væsentlig grad har holdt sig inden for de af Nør-lund udstukne tolkningsrammer. Tolkningmulighederne sy-

nes dog udvidet gennem Otto Norns påvisning af, at en rytterfrise i Skibet kirke (Vejle amt) og måske også nogle scener i Hornslet (Randers amt) har hentet deres emner fra tidens ridderdigtning, nærmere bestemt fra beretningerne om kong Arthurs riddere og deres eftersøgning af »Den hellige Gral«. ⁶⁴

Når det specielt gælder rytterkampen i Ål kirke, har Søren Kaspersen søgt at tolke den ud fra Det gamle Testaments beretning om kong Davids nedkæmpning af sønnen Absaloms oprør (2 Sam. 18). Herskeren i borgen (U) skulle da være kong David selv, der ikke deltog i slaget, mens den skæggede spydsvinger (Z) kunne være hærføreren Joab, der under kampen dræbte Absalom ved at støde tre spyd i brystet på ham, mens han hang i terebintetræets grene. ⁶⁵ Senest har Else Klange – inspireret af Otto Norns resultater – foreslået en anden mulighed, at det skulle være Rolandskvadet og dets beretning om Roncevaux-slaget, der skildres i frisen. Herskeren i borgen kunne således være Karl den Store, den flere gange gentagne drabelige sværdsvinger være helten Roland med sværdet »Dyrendal« og krigeren med spy-

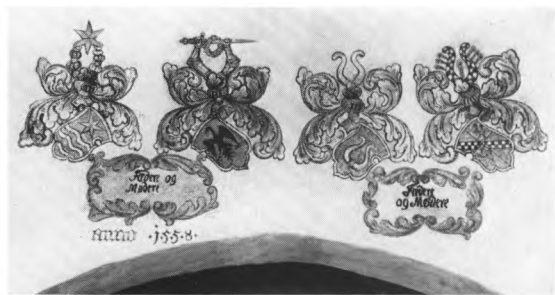

Fig. 42. Kalkmalede aneskjolde, 1558, for Jens Juel og Vibeke Lunge, i korets vestre hvælv (s. 1320). E. Rothe fot. 1925. — *Freskogemælde, Ahnenwappen, 1558, des Jens Juel und der Vibeke Lunge, im Westgewölbe des Chors.*

det ærkebisp Turpin af Rheims.⁶⁶ Ingen af disse udlægninger er dog ganske tilfredsstillende, og frisens tolkning fremstår stadig som lidt af en gåde.

Farver, teknik og datering. Hovedfrisen har overalt blå bund med grønne randstriber, ligeledes triumfmurens salige, mens de nøgne figurer i syd står på rød bund. Sidealternichens bebudelsesfremstilling har grå bund med gule randstriber, og i den mere lempeligt opmalede rytterfrise er baggrunden nu grålig og den øvre randstribe rød. Ornamentfriserne står i gult og

Fig. 43. Kalkmalet tvåbenfrise, 1375-1425, øverst i korudvidelsens nordvæg (s. 1321). Tegnet af V. Ahlmann 1889. — *Wandgemælde, Wappenfries, 1375-1425, oben an der Nordwand des Chors.*

gråt på rød bund, arkitekturen i de samme toner suppleret med hvidt. Figurerne har naturlig karnation, og på dragterne findes røde, grønne, gule og hvide farver, i rytterfrisen dog kun den røde kontur og lidt gul okker. Tympanonløverne står gulbrune på rødbrun bund.

Opmalingen har taget udgangspunkt i de oprindelige farver, hvis afblegede og til dels dekomponerede toner formentlig er ramt ganske fint på Valdemar Kochs akvareller (fig. 24-25). Der kan næppe være tvivl om, at også rytterfrisen i sin tid har stået på en fornem blå bund. Men manglen på en nærmere undersøgelse af de siden 1930'rne fremkomne originalfragmenter gør det vanskeligt at sige noget sikkert om malegrund, teknik og farver.⁶⁷ Den samme mangel på dokumentation betyder, at det ikke sikkert kan afgøres, om de 1982 fremkomne malerirester på vestforlængelsens nordvæg hørte til den øvrige romanske udsmykning, et spørgsmål af betydning både for kirkens og den malede udsmyknings datering (jfr. s. 1295, 1306). Såfremt den romanske bemaling har omfattet kirkens vestforlængelse og således først er udført efter dennes opførelse, ligger der heri et bygningsmæssigt argument imod at gøre kalkmalerierne stort ældre end o. 1200. På den anden side viser fotografiet (fig. 32) en original drapperibehandling, der nærmest er af 1100-tals karakter, og gør det vanskeligt at datere udsmykningen senere end til 1200'ernes begyndelse.

2) Fire våbenskjolde (fig. 42), 1558, i korets vestre hvælv, østkappen, viser, regnet fra nord, de fædrene og mødrene aner til Jens Juel til Hesselmed († o. 1553) og hustru Vibeke Lunge († tidligst 1581): Juel og Glob, Lunge og Rosenkrantz. Våbnerne, der omgives af grønt og rødt akantusløv, gengiver de heraldiske farver. Nær gjordbuen er med minuskler malet »anno 1558«. Bladindrammede indskrifter med »Fædere og Mødere« under begge sæt våbener er senere opmalet. Våbenskjoldene, der er malet over ægtefællernes gravsted (jfr. gravsten nr. 1, s. 1341 f.), blev bortset fra årstallet aldrig overhvidtet. De nævnes i Danske Atlas 1769 og af Søren Abildgaard 1774 og blev i meget

smudset tilstand rensat og istandsat af Eigil Rothe 1925.⁶⁸

†Kalkmalerier. Resterne af en †våbenfrise (fig. 43), o. 1375-1425, blev 1889 fundet øverst i den østre ende af korudvidelsens nordvæg, under ommuring af korgavlen og østre hvælv-fag.⁶⁹ Skjoldene, der blev skjult ved hvælvet's indmuring på reformationstiden, var lodretstil-lede, ca. 70 cm høje, rundede og med den lige overkant ca. 40 cm under loftsbjælkerne. På det østre våben sås i grønt et hvidt, oprejst dyr med rød flab. Det kun halvt bevarede våben vest herfor var også grønt, men uden noget mærke. Over skjoldene var en ikke læselig indskrift med gotiske minuskler. Der var ikke spor af flere våbener bag hvælvet's skjoldbue, hvoraf kun den østre halvdel blev nedtaget og ommuret. De fremdragne rester blev ødelagt under det følgende murerarbejde. Frisen, hvis længde er ukendt, minder i udførelsen om den lidt ældre våbenfrise i Billum kirkes triumfvæg (jfr. s. 1081 f.).

Fig. 44. Udsnit af Flugten til Ægypten, relief (nr. 9, s. 1324) fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450 (jfr. fig. 53). NE fot. 1987. — Ausschnitt aus der Flucht nach Ägypten, Reliefeines Altarbilds, um 1450.

INVENTAR

Oversigt. Fra romansk tid stammer foruden granit-døbefonten en sjælden *korbuekrucifiksfigur fra o. 1200-25 og formentlig sammenhørende med den omfattende kalkmaleriudsmykning. Figuren er siden 1938 i Nationalmuseet, mens en kopi 1967 er opsat på det middelalderlige alterbord. Fra middelalderen stammer endvidere de gotiske alterstager, klokken, der er støbt 1431 af Peder Johansen i Randers, samt 14 store relieffer fra en fornem importeret altertavle, udført o. 1450, formentlig i Hans Snitger den Ældres værksted i Lüneburg.

Renæssancen er repræsenteret af en herskabsstol fra 1580 og af prædikestolen fra 1634, der må tilskrives Jens Olufsens værksted i Varde. Fra en istandsættelse 1767 stammer en lukket *herskabsstol for Hesselmeds ejere (i Oksbøl Museum). Sygesættet er fra 1768, skænket af Søren Rygaard og Dorthe Margrethe Rosenberg til Hesselmed i forbindelse med deres erhvervelse af kirken (jfr. indl.). Sættet er udført af Hans Pedersen Satterup ligesom alterkalken fra 1777, en gave fra Dorte Margrethe Rosenberg og hendes 2. mand, Christen Hansen.

Farvesætning og istandsættelser. En større indvendig istandsættelse 1767 i forbindelse med Hesselmeds overtagelse af kirken omfattede opsættelse af ovennævnte lukkede *herskabsstol, af et †pulpitur med dydemalerier og vistnok også en fornyelse af alterbordsforside og altertavle. Alt blev malet i rokoko-stil med blå marmorering, uden tvivl af landsbyma-leren Niels Lund i Janderup, hvorefter synet 1775 fandt kirken »inden til meget smukt siret og prydet«.¹⁶

1867 blev inventaret overstrøget med egetræsfar-ve, idet dog ældre forgyldning bibeholdtes, og ud-skårne dele fik en broget opmaling. Fundet af kalk-malerier 1886 og en efterfølgende istandsættelse led-te til altertavlens udskiftning med et enkelt kors som led i en almindelig underordning af inventaret i for-hold til vægudsmykningen. Denne tendens er vide-reført frem til den seneste restaurering 1937, da man af hensyn til kalkmalerierne nedtog prædikestols-himlen og benyttede dens topstykker som bænke-gavle i koret. Ved samme lejlighed fik det ældre træ-inventar sin nuværende brogede farvesætning.

Fig. 45-47. Relieffer fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450, tilskrevet Hans Snitger den Ældre i Lüneburg. 45. Marias og Josefs trolovelse (nr. 1, s. 1323). 46. Bebudelsen (nr. 2, s. 1323). 47. Besøgeisen (nr. 3, s. 1323). NE fot. 1987. — *Reliefs eines Altarbilds, um 1450, zugeschrieben Hans Snitger d. Ä. in Lüneburg. Marias und Josefs Verlobung. Mariä Verkündigung. Die Heimsuchung.*

Alterbordet er middelalderligt, af granitkvadre, 161×105 cm, 94 cm højt, og står 191 cm fra østvæggen. Det er muret i to høje skifter, dækket af en granit-alterplade, hvis forside og kortsider er let fremspringende med en profil bestående af rundstav over skråkant (s. 1030, fig. 4). Pladen består af flere stykker, hvoraf midtens og bagkantens er fornyet 1889, da bordet blev frilagt og istandsat. Måske er der tale om kirkens romanske alterbord, der i forbindelse med den tidliggotiske korforlængelse er flyttet til den nuværende plads. Før 1889 dækkedes bordet af et †alterbordspanel fra 1700'rne (1767?), der 1862 beskrives som rødmalet med forgyldte lister og på forsiden to fyldinger, hvori var malet Moses med Lovens Tavler og Kristus på korset.¹⁵ 1920 var panelet hensat i ligkapellet.

†Alterklæder. Et smukt alter-forhæng var skænket af Søren Rygaard til Hesselmed

(†1769).⁷⁰ 1863 ønskedes anskaffet et nyt alterklæde med kors af ægte sølv- eller guldbrokkade.¹⁵

Alterprydelsen er en kopi af kirkens romanske *korbuekrucifiks (jfr. s. 1330), skåret 1967 af billedskæreren Skjold Lund efter forslag af arkitekterne Richard Aas og Rolf Graae. I forhold til originalen har kopien en lidt smallere krop, og den oprindelige kongekrone er søgt rekonstrueret. Figuren står som det enkle, glatte korstræ i blank eg.⁷¹ Krucifiks-kopien afløste en alterprydelse fra 1889, et lavt retabel med kors i enkel skønvirkestil, udført efter forslag af arkitekt Valdemar Koch (jfr. fig. 22). På retabelbrættet Jesumonogram mellem alfa og omega og citat fra Matt. 18,11. Bejdset egetræ med forgyldte ornamenten og bogstaver. Nu i ligkapellet.

(†)Altertavler. 1) O.1450. Af en fornem nord-

Fig. 48-50. Relieffer fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450, tilskrevet Hans Snitger den Ældre i Lüneburg. 48. Maria i barselsseng (nr. 4, s. 1323). 49. De hellige tre Konger (nr. 5, s. 1323). 50. Omskærelsen (nr. 6, s. 1324). NE fot.

1987. — *Reliefs eines Altarbilds, um 1450, zugeschrieben Hans Snitger d. Ä. in Lüneburg. Maria im Wochenbett. Die Heiligen Drei Könige. Die Beschneidung.*

tysk skabsaltertavle, formentlig et Lüneburg-arbejde, er bevaret et topspir (fig. 59) og 14 store relieffer (fig. 44-58), nu opsat i kirkens vestende på pulpiturbrystningen og de tilstødende vægge (to på sydvæggen, fire på nordvæggen). Reliefferne, der er 85-92 cm høje, 39-44 cm brede, fremstiller ti – til dels ret usædvanlige – scener af Jesus Kristus' liv og død, samt Dåben, Himmelfarten og Pinseunderet. De beskrives i kronologisk rækkefølge, idet bogstaverne a-n angiver relieffernes nuværende plads regnet fra syd. 1) (Fig. 45) Marias og Josefs trolovelse (d). De to rækker hinanden hånden, mens ypperstepræsten, der står imellem dem og er klædt som biskop, efter katolsk vielse ssikk lægger den ene ende af sin stola over deres hænder. Sin anden hånd har Maria undseligt løftet op for brystet, mens Josef i sin venstre hånd holder den stok, hvorfra der fløj en due som tegn på, at han var den udvalgte.⁷² 2) (Fig. 46) Bebudelsen (c). Maria, med bog, hilser af englen, der peger på et skriftbånd, som den holder i sin venstre hånd. 3) (Fig. 47) Besøgeisen (m). Marias og Elisabeths møde er engang midt i 1800'erne blevet ændret til en fremstilling af Maria og Josef, idet en af kvinderne har fået sit hoved udskiftet med et råt skåret, skægget mandshoved.⁷³ 4) (Fig. 48) Maria i barselsseng (1). Hun sidder med det nøgne barn på skødet, mens Josef og en tilbedende person (amme, engel eller hyrde?) står bag sengen. Relieffet har formentlig i forening med nr. 5 dannet en større scene, forestillende kongernes tilbedelse af barnet. 5) (Fig. 49) De hellige tre konger (e). Den forreste, Caspar, er vist knælende, idet han ærbødigt rækker en kalk frem. Melkior og Baltasar står bag ham, endnu med deres kroner på og bærende henholdsvis et ci-

Fig. 51-53. Relieffer fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450, tilskrevet Hans Snitger den Ældre i Lüneburg. 51. Frembærelsen i templet (nr. 7, s. 1324). 52. Barnemordet (nr. 8, s. 1324). 53. Flugten til Ægypten (nr. 9, s. 1324). NE fot. 1987. — *Reliefs eines Altarbilds, um 1450, zugeschrieben Hans Snitger d.Ä. in Lüneburg. Vorstellung Jesu im Tempel. Der Kindermord. Die Flucht nach Ägypten.*

borielignende kar og et horn. Melkior peger med sin højre hånd op (imod stjernen). 6) (Fig. 50) Omskærelsen (k). På et alterbord står det lille Jesusbarn støttet af Maria, der står bag bordet sammen med Josef og præsten, som bærer en rundpuldet hat og løfter kniven i højre hånd. 7) (Fig. 51) Frembærelsen i templet (f). Bag et alterbord står Maria, der holder det nøgne, sprællende barn, og Simeon, der er klædt som biskop. Imellem dem rækker en tjenestepige kurven med de to duer frem på bordet. 8) (Fig. 52) Barnemordet (g). Herodes med krone og scepter sidder på en tronstol, mens en soldat jager sin dolk gennem et nøgent barn, der holdes af en fortvivlet mor. 9) (Fig. 53 og 44) Flugten til Ægypten (h). Maria med det svøbte barn i favnen rider sidevendt på et æsel, ført af den rejseklædte Josef. En tjenestekvinde følger dem. 10) (Fig. 54) Kristi Tempelgang (a). Den

tolvårige Kristus ses på vej op ad trappen til templet, et stykke kreneleret gotisk arkitektur med stavværksvinduer. Bag ham står Maria og Josef. 11) (Fig. 55) Kristus underviser i templet (i). Drengen, flankeret af forældrene, sidder gestikulerende på et konsolagtigt højsæde, mens to lærde med højpuldede hatte sidder foran og lytter. 12) (Fig. 56) Kristi Dåb (j). Johannes hælder af en kande vandet over Kristus, der står nøgen i Jordans bølger. Bag ham en engel. 13) (Fig. 57) Himmelfarten (n). Maria og apostlene ses samlet om Oliebjerget, hvori den himmelfarne har efterladt sine fodaftryk. Forrest sidder Maria, flankeret af de to apostel-evangelister med opslåede bøger i skødet. Mattæus holder som Maria hænderne samlet for brystet, mens Johannes har lagt sin højre hånd på hjertet. 14) (Fig. 58) Pinseunderet (b). Mattæus og Johannes med opslåede bøger sidder foran de øv-

Fig. 54-56. Relieffer fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450, tilskrevet Hans Snitger den Ældre i Lüneburg. 54. Kristi Tempelgang (nr. 10, s. 1324). 55. Kristus underviser i templet (nr. 11, s. 1324). 56. Kristi Døb (nr. 12, s. 1324). NE fot. 1987. — *Reliefs eines Altarbilds, um 1450, zugeschrieben Hans Snitger d.Ä. in Lüneburg. Christi Gang zum Tempel. Christus lehrt im Tempel. Die Taufe Christi.*

rige apostle og Maria, der ses i midten med hænderne samlet i bøn.

Bortset fra nr. 10, hvis fodstykke er gjort særskilt, er alle relieffer skåret i ét stykke og udhulet fra bagsiden. Figurerne har naturlig karnation, af og til friske røde kinder, håret er brunt og forgyldt, og dragterne fremtræder gråhvide og i forskellige røde, grønne og blå nuancer. Bemalingen er i hovedsagen fra 1867, da man opmalede de fleste af de inventarstykker, hvori reliefferne da indgik (jfr. ndf.). Herunder bør findes en rokokostaffering fra 1767, mens middelalderlig kridtgrund kun i meget begrænset omfang synes at være til stede.

Reliefferne knytter sig til nogle formodede Lüneburg-arbejder fra anden fjerdedel og midten af 1400'rne, specielt til den store tavle i byens S. Nikolajkirke.⁷⁴ Det er et usædvanlig figurrigt fløj-alterskab med en central korsfæ-

stelsesfremstilling, hvorom der i midt- og sidefløjene er grupperet to rækker med i alt 20 store relieffer, der såvel i motiver, forlæg som i selve skæringen viser en række overensstemmelser med Ål kirkes. Formentlig er begge tavler udført i samme lüneburgske værksted, Hans Snitger den Ældres,⁷⁵ men Ål-tavlen kan ikke have været fuldt så stor som S. Nikolaj kirkes, og dens relieffer må have været noget anderledes disponeret. Også i Ål må reliefferne have grupperet sig om et større hovedmotiv, formentlig i to rækker. Men motivvalget taler imod, at den skulle have været en passionsaltertavle. Snarere tyder Jomfru Marias fremtrædende rolle i næsten alle scener på, at der har været tale om en Maria-altertavle med et hovedmotiv fra fødselshistorien eller måske et egentligt Maria-motiv (Himmelkroningen?).⁷⁶

Efter reformationen, uvist hvornår, blev tav-

Fig. 57-58. Relieffer fra (†)altertavle nr. 1, o. 1450, tilskrevet Hans Snitger den Ældre i Lüneburg. 57. Himmelfarten (nr. 13, s. 1324). 58. Pinseunderet (nr. 14, s. 1324). NE fot. 1987. — *Reliefs eines Altarbilds, um 1450, zugeschrieben Hans Snitger d. Ä. in Lüneburg. Christi Himmelfahrt. Die Ausgiessung des Hl. Geistes zu Pfingsten.*

len nedtaget og dens rammeværk, fløjmalierier m.m. kasseret. Reliefferne (og topspiret?) havde i 1700'rne fundet anvendelse dels i nedenævnte (†)altertavle (relief nr. 4, 5, 6, 13), dels på et †vestpulpitur (nr. 1, 2, 7, 8, 9, 11, 12, jfr. s. 1339) og dels i forbindelse med Hesselmeds †herskabsstol (nr. 3, 10, 14, jfr. s. 1338). Efter disse inventarstykkers nedtagning ved restaureringen 1886-89 fik topspiret sin nuværende plads på et skab i sakristiet (jfr. s. 1338), og

1890 nævnes opsætning af syv relieffer på tårnrummets nordvæg.¹⁵ O. 1918 fik alle relieffer deres nuværende plads på og i tilslutning til kirkens orgelpulpitur (jfr. s. 1340).

2-3?) Af kirkens altertavle(r) i århundrederne efter reformationen er – foruden de ovennævnte gotiske relieffer, der vides at have indgået (nr. 4, 5, 6, 13) – bevaret to joniske pilasterkapitæler fra o. 1600 (svarende til Ho kirkes altertavles, s. 1360), nu i sakristiet. De kan stamme

fra en modernisering af middelaldertavlen svarende til dem, der ved denne tid fandt sted i andre af egnens kirker (jfr. s. 1113f., 1194f., 1247 f.) eller måske fra en regulær altertavlefornyelse i renæssancestil. Sikker er det, at kapitælerne indgik i topvingerne på en tavle, nedtaget 1889, hvori Jacob Helms (1874) endvidere omtaler nogle halvpiller (pilastre) i det indre, der syntes at stamme fra tiden o. 1600. Selve tavlen har snarest været udført i 1700'erne med genanvendelse af de gotiske relieffer, formentlig i forbindelse med istandsættelsen 1767.⁷⁷ Tavlen beskrives i synsprotokollen 1862 som stor og smuk, øverst med et »dårligt malet billede i blå felt, nemlig Kristus på skyen med Dannebrog i sin hånd. I det ligeledes blå felt nedenunder er malet Jehova-øjet. I de 3 nederste felter, der er fordybede, og hvoraf det midterste er dobbelt så stort som de tvende ved siderne, er anbragt grupper af udskårne figurer af helt ophøjet arbejde, forestillende i feltet til venstre: Kristi fødsel, i midtfeltet: Kristi omskærelse og de hellige tre kongers tilbedelse, og i feltet til højre: de 11 apostle og Jomfru Maria« (Himmelfarten). Under reliefferne stod med forgyldte bogstaver »i sort« henholdsvis: »Da tidernes fylde kom, sendte Gud sin Søn ... (Gal. 4,4)«, »Jeg er ikke kommen for at ophæve men at fuldkomme Loven (Matt. 5,17)«, »Der skal blive een Hjord og een Hyrde (Joh. 10,16)« og »See jeg er med Eder alle Dage ... (Matt. 28,20)«. Endvidere læstes i et langt, smalt sølvmalet felt over reliefferne: »Saa elskede Gud Verden, at han hengav ... (Joh. 3,16)«. Tavlen i øvrigt stod for størstedelen egetræsmalet »med mørkere brunt« og forgyldte lister og sirater.¹⁴ 1843 omtales fornyelse af nogle manglende lister og ornamenter på altertavlen.⁷⁸

Altersølv. Af et altersæt, skænket 1777 af Christen Hansen og Dorthe Margrethe Rosenberg (jfr. kisteplader) og udført af Hans Pedersen Satterup i Hjerting, er bevaret *kalken* (fig. 60), dog med fornyet bæger. Den er 22 cm høj og svarer næsten til Billum kirkes, der skyldes samme givere og sølvsmed (s. 1091 med fig. 28). Foden er cirkulær på sekstunget stand-

plade og med seks drevne tunger, hvorimellem der er graveret stiliseret bladværk. På en af tungerne er pånippet et lille støbt krucifiks med lilleformede korsender. Skaftledene er cirkulære og forgyldte, knoppen af gotisk form, sekstunget med mellemfaldende rudebosses, hvorpå er graveret versalerne: »Iesuhs«. Det glatte bæger er fra 1874. På standpladens underside Hans Pedersen Satterups gentagne stempel,⁷⁹ og på bægerets underside Københavns bymärke 1874 og gardeinmærke for Simon Groth, flankerende firmamærket »H.N.H. & Co«. På det oprindelige bæger læstes 1862, som på bægeret i Billum, givernes navne og årstallet.¹⁵ *Disken*, der er udført af Carl Christian Sørensen i Varde (1865-92), måler 13 cm i tv. og har et graveret, riflet cirkelkors på fanen. På fanens underside stemplet »Sørensen«.⁸⁰ En *†disk*, sammenhørende med kalken, omtales endnu 1862.¹⁵ 1873 købtes en *†taske* af sølv til alterbægeret.⁸¹

Oblatæske (fig. 63), 1861, udført af Niels Dam i Varde.⁸¹ *Æsken* er cirkulær med udbuende side, hvorpå er loddet et krucifiks, 7 cm høj, tv. 9 cm. Den hviler på tre linseformede fødder og har hvælvet låg med riflet fals samt fire opdrevne hjerter omkring et påloddet kors med blomsterornamenter. På undersiden Niels Dams gentagne stempel.⁸²

Alterkande, 1945, 27 cm høj, med mærke for K. C. Hermann, København, *†Alterkander*. En kande fra 1845⁸⁹ udskiftedes 1862 med en ny af

Fig. 59. Gotisk spir, o. 1450, fra (†)altertavle nr. 1 (s. 1323). NE fot. 1981. — *Rest einer Altarbekrönung, um 1450.*

Fig. 60-61. 60. Alterkalk, 1777 (s. 1327), skænket af Christen Hansen og Dorthe Margrethe Rosenberg og udført af Hans Pedersen Satterup i Varde. 61. Alterstage, gotisk (s. 1328). NE fot. 1981. — 60. Abendmahlskelch, 1777, gespendet von Christen Hansen und Dorthe Margrethe Rosenberg und ausgeführt von Hans Pedersen Satterup in Varde. 61. Gotischer Altarleuchter.

sort porcelæn med guld Kors.¹⁵ Atter 1907 omtales fornyelse af alterkanden.⁸³

Sygesæt (fig. 62), 1768, som alterkalken skænket af Hesselmeds ejere og udført af Hans Pedersen Satterup i Hjerting. Kalken er 10 cm høj med cirkulær, aftrappet fod, profileret cylinderskafte med linseformet knop og indvendig forgyldt halvkuglebæger. Langs bægerranden er med skriveskrift graveret givernes navne og årstallet: »Sørren Chrestensen Rygaard dorthe Margrethe Rosen Berg 1768« (jfr. kisteplader). Kalken bærer intet stempel, men den sammenhørende glatte disk, tv. 9 cm, har på undersiden Satterups stempel.⁸⁴ Til sygesættet hører et formentlig oprindeligt læderfuttal med yderligere plads til en lille ÷vinflaske.

Alterstager (fig. 61), gotiske, nogenlunde svarende til Henne kirkes (s. 1254 med fig. 22), men større, 42 cm høje. De har profileret cylin-

derskafte med skaftning og ensdannet, cirkulær fod- og lydeskål. Fodskålen hviler på tre små ben formet som dyrepoter. En nyere syvstage står i ligkapellet.

Messehagel, 1899,⁸³ af rødt fløjle med guldgaloneret ryg Kors og kantning, †Messehagler. 1668 fik kirkens synsmænd kun fremvist en gammel forslidt messesærk, »som var mange steder hullet på«. 1842 blev der syet en ny messehagel.⁸¹

Alterskranken er fra 1883,⁷⁸ af afrundet rektangulær plan, med støbejernsbalustre svarende til Lydum og Kvong kirkes. Håndlisten er af poleret bøgetræ, knæfaldet læderbetrukket. 1862 omtales en egetræsmalet †alterskranke »med brunt over- og understykke og læderbetrukket knæfald« samt en rødmalet †knæskammel til præsten.¹³

Døbefont (jfr. fig. 23), romansk, af granit, til-

hørende den ret usædvanlige cylinderformede type (Mackeprang: Døbefonte s. 28). Den groft huggede og øjensynlig noget mishandlede font er gjort i et stykke. Den er 60 cm høj, tv. 80 cm, og er opsat vestligst i koret på en lav muret fod. 1769 stod fonten i tårnrummet,⁷⁰ 1862 i korets nordside ved sakristidøren og 1886 ved korbuens nordvange. 1891 blev fonden renset for maling,¹⁵ og 1935 fik den sin nuværende plads. Døbefonte? En cylindrisk kumme af rødlig granit, tv. 100 cm, 62 cm høj, nu i en gård i Borre,⁸⁵ er formentlig rest af en romansk døbefont. I det østre kirkedige er indsat et fragment af en kummebund i grå granit, 38×38 cm, der ligeledes kan stamme fra en font.

Dåbsfadet er fra 1880, af messing, med glat bred fane, hvorpå er indprykket med skrift: »Aal Kirke 1880«. Den er købt hos M. Mortensen i Varde.⁸¹ Et *dåbsfad af tin (fig. 64a-b) fra o. 1650 er siden 1943 i Nationalmuseet. Det er tikantet med cirkulær fordybning hvori der er spor efter fastgørelse af en medaljon, tv. 31 cm. Fanen har på hjørnerne pynteknapper af messing, hvorimellem er graveret englehoveder (fig. 64b) og bladværk, og under fadets bund ses stemplet »London« (fig. 83). Da stemplet ikke ledsages af nogen bestemt London-tinstøbers mærke, er der formentlig tale om et falsk kvalitetsstempel, men fadet er efter al sandsynlighed engelsk.⁸⁶ Det lå 1862 i en træramme, der var indsat i fonten (Inv. nr. D 10379).

Dåbskande, 1911,⁸¹ af tin, 31 cm høj, af sam-

Fig. 62-63. 62. Sygesæt, 1768, en gave fra Søren Christensen Rygaard og Dorthe Margrethe Rosenberg, udført af Hans Pedersen Satterup, Varde (s. 1328). 63. Oblatæske, 1861, udført af Niels Dam i Varde (s. 1327). NE fot. 1981. — 62. Krankenbesuchsgeräte, 1768, eine Spende von Søren Christensen Rygaard und Dorthe Margrethe Rosenberg, ausgeführt von Hans Pedersen Satterup, Varde. 62. Hostiendose 1861, ausgeführt von Niels Dam in Varde.

Fig. 64 a-b. *Dåbsfad af tin, o. 1650, engelsk, i Nationalmuseet (s. 1329). a. Helhed. b. Udsnit af fanen. LL fot. 1987. — Taufbecken aus Zinn, um 1650, englisch, im Nationalmuseum. a. Gesamtbild. b. Ausschnitt.

me type som Lunde kirkes (s. 1120). 1862 nævnes en †*dåbskande* af blik.¹⁵

(†)Korbuekrucifiks (fig. 65-66), o. 1200-25, bevaret er kun selve *Kristusfiguren (fig. 67-68), nu i Nationalmuseet, af egetræ, 156 cm høj. Den korsfæstede er på romansk vis fremstillet frontalt, hovedet er oprejst, og hele figuren er symmetrisk med parallelle, let adskilte ben og

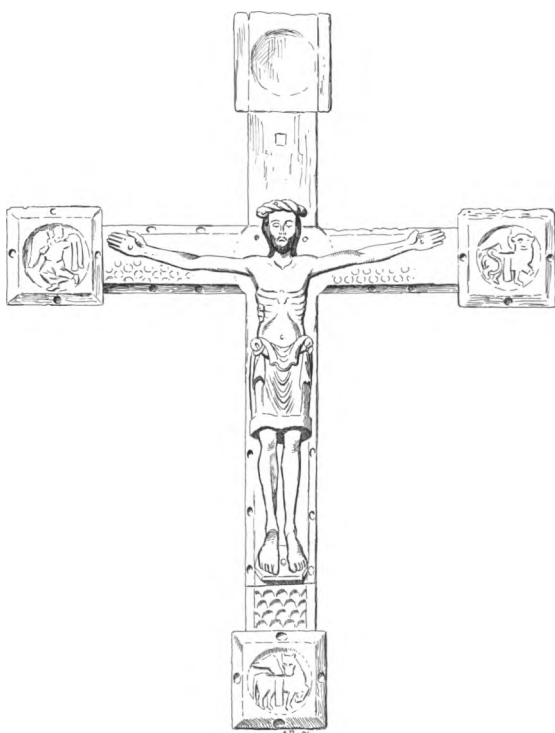

Fig. 65. (†)Korbuekrucifiks, o. 1200-25 (s. 1330). Korstræet er nu gået tabt, *Kristusfiguren er i Nationalmuseet. Tegning af E. Rondahl 1896. — (†) *Triumphkreuz, um 1200-25. Das Kreuz ist nun verloren gegangen, die Kristusfigur befindet sich im Nationalmuseum.*

udstrakte fødder, der hviler på et fodstykke (suppedaneum). Ansigtet (fig. 67) er langagtigt med en ret markant næse og fuldskæg, hvis kindhår billedskæreren har markeret med grov kannelering. Øjnene har han kun angivet som svagt hvelvede partier, og af ørerne ses blot en flip, da resten har været skjult af det lange hår, der er tvedelt i nakken (jfr. fig. 68c). Ligesom en forsvunden (konge)krone, der har hvilet i en dyb indskæring i issen, må også sidehåret have været skåret særskilt. Dyvelhuller over ørerne

må have tjent dets fæstnelse. Brystkassens ribben er tydeligt angivet, og det knælange lændeklæde er bundet i to symmetriske knuder (den venstre delvis afstødt), hvorimellem der foran er en kort flig med v-formede folder. Langs lændeklædets underkant en noget ufølsom, bred bort. De tynde, næsten lige arme (nu løse) har været tappet ind i skuldrene og fornaglet. Den højre, hvis tap er bevaret, måler 79 cm, den venstre nu 64 cm. Højre hånd har mistet tommelfingeren, mens den venstre kun har to fingre i behold. Figuren er hulet fra bagsiden (fig. 68c), hovedet har foroven en dyb nedbo-ring, og i brystkasse og fodstykke findes naglehuller fra fæstnelsen til korstræet.

En rektangulær udsparring i brystkassens højre side er sekundær ligesom mindre udsparringer i håndflader og fodvrister. De har tjent fastgørelse af store blodklaser til markering af Kristi sår; sidevundens fandtes endnu 1906 (jfr. fig. 66). Blodklaserne må have hidrørt fra en modernisering, hvorved det romanske herskerbillede er søgt ændret til et gotisk lidelseskrucifiks, formentlig i 1300'rne.⁸⁷ En slemt medtaget, tovsnoet tornekroner (jfr. fig. 68a) kan ved samme lejlighed have afløst en oprindelig kongekrone.⁸⁸

Siden en istandsættelse 1967 står træet blankt med beskedne rester af middelalderlig kridtgrundsstaffering, der i hovedsagen må stamme fra den gotiske modernisering. Hudfarven har været forholdsvis mørk og rødlig, hår og skæg snarest sort, lændeklædet forgyldt, fodstykket grønt. Af en ældre, formentlig oprindelig bemaling er fundet et par ganske små rester, på fodstykket tæt ved højre fod en stump tynd kridering med rød farve (blodstænk) og på lændeklædet lidt gulfarvet sølv.⁸⁹

Figurens store †korstræ eksisterede indtil o. 1915 og kendes nu hovedsagelig gennem en tegning fra 1896 og et fotografi fra 1906 (fig. 65 og 66). Det målte ca. 3,20×2,60 m og havde svære kvadratiske endefelter med reliefskårne evangelistsymboler i medaljon. Forneden sås Lukasoksen, højrevendt med frontalt hoved. Fra dens bøjede venstre forben løb et skriftbånd bagom kroppen og hen over ryggen. I (heral-

Fig. 66. (†)Korbuekrucifiks, o. 1200-25 (s. 1330). Hude fot. 1906. — (†) *Triumphkreuz*, um 1200-25.

Fig. 67. (†)Korbuekrucifiks, o. 1200-25, detalje, Kristusfigurens hoved (s. 1330). Verner Thomsen fot. 1963. — (†) *Triumphkreuz, um 1200-25, Kopf des Kristusbilds.*

disk) venstre felt sås tilsvarende Markusløven, hvis hale svang sig ned mellem benene og endte i en dusk over ryggen. Modsat var Mattæus-englen vist løbende mod venstre, iført fodsidsklædning, med højre hånd løftet og i den venstre et let svunget skriftbånd. Det øvre felt med Johannesørnen var meget ødelagt; tegningen fra 1896 gengiver slet intet relief, og på fotografiet anes kun en højrevendt fugl med store klør og foran den et skriftbånd, som følger medaljonens krumning. Såvel endefelterne som selve korstræet havde affaset kant med ovale ædelstensgruber, og korstræet smykkedes af et skælmønster, der dog ikke fandtes bag figurens hoved, krop og ben. I korsskæringen var markeret en cirkelmedaljon, hvori der ud for den korsfæstede ører fandtes to kraftige naglehuller, der må have tjent krucifiksets fæstnelse til en korbuebjælke (jfr. fig. 65). Nederst viser fotografiet (fig. 66) rester af en tap til yderligere

befæstnelse, og i den øvre korsarm ses et kvadratisk udstemt hul (sekundært?), der ligeledes kan have haft med ophængningen at gøre.

Det sjældne romanske krucifiks, der i udpræget grad slutter sig til herskertypen, har kun enkelte danske sidestykker. Nærmest i holdningen kommer et krucifiks i Asnæs kirke (Holbæk amt).⁹⁰ Lændeeklædets foldemønster forekommer usædvanligt, også i sammenligning med bevarede udenlandske stykker.⁹¹ Korstræet var det mest monumentale og velbevarede, som var i behold på dansk område. Dets skælmønster kendes også fra det lidt yngre sønderjyske krucifiks i Bjerning (brændt 1937) ⁹² fra de gotlandske krucifikser i Alskog, Endre og Väte samt fra det store triumfkrucifiks i domkirken i Osnabrück (o. 1225).⁹³ Korsendernes evangelistsymboler forekommer senromanske, og det må anses for sandsynligt, at krucifikset er anskaffet o. 1200-25 i forbindelse med rummets udsmykning med kalkmalerier.

Krucifiksets plads i den oprindelige korbue er søgt anskueliggjort fig. 26. Proportionerne og de nævnte naglehuller sandsynliggør, at det har været fæstnet til en korbuebjælke, der har ligget bag den vandrette korsarm, hvilende på korbuekragbåndene. Tappen forneden på korstræet kan have været fæstnet i en korsranke eller et alterretabel.

Krucifikset omtales tidligst 1862.¹⁵ Det hang da på skibets nordvæg med den øvre korsarm stikkende op på kirkeloftet (jfr. fig. 25). 1877 blev det istandsat og malet med brunt hår og skæg, guldbronzeret tornekrone, lyslilla lænde-klæde og lysbrunt fodstykke samt lys hudfarve og groft malede blodstriber fra tornekrone, hænder og sidevunde. Korstræet fik egetræs-maling og hvide evangelistsymboler, dog ikke den del, der sad oppe på loftet (jfr. fig. 66).¹⁵ Med kirkerestaureringen 1886-89 kom krucifikset til at hænge i vejen for de nyfundne kalkmalerier og flyttedes til korets nordvæg i midtfaget. O. 1915 blev krucifikset taget ned, og korstræet brugt af en lokal mand til at lave et skrivebord (!).⁹⁴ Selve figuren fandt Kristian Due 1920 henlagt i miserabel tilstand på kirkeloftet, hvorfra den 1938 kom til Nationalmuse-

Fig. 68 a-c. *Krucifiksfigur fra (†)korbuekrucifiks, o. 1200-25 (s. 1330), nu i Nationalmuseet. a. Set forfra med sekundær tornekrone. b. Figuren set fra siden. c. Figurens bagside. Verner Thomsen fot. 1963. — *Krucifiksfigur von einem Triumphkrucifix, um 1200-25, jetzt im Nationalmuseum. a. Vorderansicht mit sekundärer Dornenkrone. b. Seitenansicht der Figur. c. Hinterseite.*

et. Her viste en undersøgelse 1960, at der under bemalingen fra 1877 fandtes rester af endnu en broget staffering, herunder en helt hvid overstrygning med blå fodstykke samt inderst de nævnte rester af middelalderlig staffering. Ved en istandsættelse 1967 er træet blevet konserveret, og de middelalderlige farverester frilagt ved afætsning af alle senere farver.

Prædikestol (fig. 71) med skåret årstal 1637 og våben for Kristen Lange til Hesselmed på den nu nedtagne (†)himmel. Prædikestolen må tilskrives Jens Olufsens værksted i Varde og har et lidt enklere sidestykke i Billum kirke (s. 1095). Farvesætningen stammer fra en istandsættelse 1937.

Prædikestolen består af seks fag, hvoraf de fem danner kurv, det sjette en kort bro ved opgangen i øst. Fagenes rigt udformede arka-

defelter med relieffer af Kristus, evangelisterne og Moses flankeres på hjørnerne af dydehermer, hvis skafter har tandsnit, kvinde- og løvehoveder samt hængende frugtklaser. Fra opgangen ses Håbet og Mådeholdet (fig. 69), Kærligheden (fig. 70), Klogskaben, Styrken, Retfærdigheden og Troen (fig. 73), alle i forenklet udgave efter Hendrick Goltzius' populære dydeserie.⁹⁵ Felternes arkadebuer bæres af joniske pilastre, der bortset fra opgangsfeltets (fig. 69) er udformet som hermepilastre med varierende mands- og kvindebuster over skafter, prydet af rulleværk, bosser, tandsnit, semikolontegn og hængeklæder. Bueslagene, der midtdeles af en lille volutkonsol, har tunget kant og ledsages af æggestav og en forsænket bort med små bosser; i sviklerne fladsnitagtige ornamenter. Indskriftskartoucher forneden (re-

Fig. 69-70. Prædikestolsfelter, 1637, tilskrevet Jens Olufsens værksted i Varde (s. 1334). 69. Moses modtager Lovens Tavler. 70. Evangelisten Mattæus (skåret af en svend?). NE fot. 1981. — Kanzelfelder, zugeschrieben der Werkstatt von Jens Olufsen in Varde. 69. Moses empfängt die Gesetzestafeln. 70. Der Evangelist Matthäus (geschnitten von einem Gesellen?).

liefversaler) henviser til figurreliefferne, der her anføres fra opgangen med de tilhørende indskrifter. Reliefferne er for nr. 3-6's vedkommende skåret efter samme forlæg, som er anvendt på Billum-prædikestolen: 1) (Fig. 69) Moses knælende på bjerget modtager Lovens Tavler. »Exo. 20« (2 Mos. 20). 2) (Fig. 70) »S. Mathevs. Eva(ngelista)«. Bag den skrivende Mattæus står den velvoksne engel og rækker ham blækhuset. Da relieffet er fladere skåret end de øvrige og ikke, som de andre evangelistfremstillinger, slutter sig til Billum-prædikestolens, er det formentlig skåret af en anden billedskærer (en svend?). 3) »S. Marcus. E(vangelista)«. Under en baldakin sidder Markus vendt mod venstre og skriver med løven tittende frem bag sig. 4) Kristus som Salvator i brystbillede med højre hånd løftet velsignende og et stort korsæble i venstre. »Ego sum Via Ver/itas et Vita/ Ioh 14« (v. 6). 5) »S. Lvcas. E(vangelista)«. Under en tresidet baldakin sidder Lukas højrevendt med hånden hvilende på en bog på bordet. Bag hans skammel stikker

oksen hovedet frem. 6) (Fig. 73) »S. Iohannes E(vangelista)«. Johannes modtager henført inspirationen fra en engel bag skyen. Postamentfelterne har kartoucher med ovale skriftfelter flankeret af volutfremspring, som prydes af løvehoved med ring i flaben over tandsnit; herunder englehoveder som hængestykker. Frisen har i felterne kartoucher med englehoved mellem frugtklaser og på hjørnerne bøjlefremspring med diademhoved, tandsnit og rudebosse. Arkitraven, der forkropper sig over fremspringene, ledsages af en spinkel perlestav, og kronlisten smykkes af tandsnit og pærestav. Underbaldakinen har store frie volutribber omkring en indre lukket baldakin med konkave sider og profilribber i stødene, og alt samles i en stor vindrueklase forneden. Opgangen med et panel af udsavede balustre og en spinkel mægler med skælornamenter må i sin nuværende form være fra 1700'erne (1767?).

Af prædikestolens (†)himmel, der blev nedtaget 1937, er bevaret topstykkerne, tre hængestykker, seks *englehoveder (to i Esbjerg Mu-

Fig. 71. Prædikestol, 1637, tilskrevet Jens Olufsens værksted i Varde (s. 1333). NE fot. 1981. — *Kanzel, 1637, zugeschrieben der Werkstatt von Jens Olufsen in Varde.*

seum, inv. nr. 125/1952) samt loftets midtroset med due, der nu er fastgjort til loftsbjælken over stolen. Ældre fotografier viser (jfr. fig. 22), at himlen var syvsidet med bøjlefremspring på hjørnerne og kronliste svarende til kurvens. Små kartouche-hængestykker flankeredes af englehoveder under fremspringene, og på himlens hjørner stod slanke spir flankerende de store kartouche-topstykker. Herpå sås (fra øst): 1) Våben for slægten Vind (Kristen Langes mødrene). 2) Våben for slægten Lange under reliefversalerne: »C(risten) L(anges) F(ædrene)«. 3) En slyngbåndsmedaljon med Christian IV.s kronede monogram. 4-5) Englehoveder.

6) (Fig. 72) Slyngbåndsmedaljon med årstal og navnet på den daværende sognepræst (reliefversaler): »H(er) / Peder Cl/avsøn / Sogne/ prest / 1637«. Loftet havde profilribber udgående fra midtrosetten og kantedes af en æggestavsbort. De seks topstykker og fire englehoveder indgår siden 1937 i stoleværket, mens hængestykkerne pryder kirkens salmenummertavler (jfr. ndf.).

Prædikestolens brogede staffering er udført af Harald Munk ved en istandsættelse 1937. Den præges af gråt, rødbrunt og forgyldning, og skæringerne har endvidere naturlig karnation og en klar rød og blå farve. Postamentfel-

Fig. 72. Topstykke fra prædikestolens nedtagne (†)himmel, 1637 (s. 1335), nu benyttet som gavl i stoleværket (s. 1337). NE fot. 1981. — *Kartusche des abgetragenen Kanzelhimmels, 1637, jetzt als Giebel im Gestühl verwendet.*

Fig. 73. Prædikestolsfelt, 1637. Evangelisten Johannes (s. 1334). NE fot. 1981. — *Kanzelfeld 1637. Der Evangelist Johannes.*

ternes forgyldte frakturindskrifter på mørkgrøn bund synes at være en genskabelse af de oprindelige. De rummer bibelcitater svarende til reliefferne ovenover (henvisningerne i versaler). Fra opgangen: 1) »I maa ikke gøre eder / Guder ved Siden af mig / II Moseb. 20.23.«. 2) »Du er Kristus den / levende Guds Søn / Math. 16. 16.«. 3) »Hvo som troer og bliver / døbt ... Marc. 16. 16.«. 4) »Ham tilkommer Ære / og Magt i al Evighed / 1. Peter. 4. 11.«. 5) »Salige ere de som høre / Guds Ord ... / Luc. 11. 28.«. 6) »I Begyndelsen var / Ordet ... / Joh. 1.1.«. Inde i stolen er malet: »Istandsæt 1937 Ejn. Ras-mussen H. Munk«.

Som nu stod prædikestolen 1862 ved skibets sydvæg, da med en staffing fra 1700'erne (1767?), hvoraf der er konstateret rester ved istandsættelsen. Farverne var blå og røde, siralterne forgyldte, og i postamentfelterne var med hvid skriveskrift anført citater fra 2 Mos. 19,20, Matt. 21,22, Mark. 4,23, Joh. 14,6, Luk. 2,28 og Joh. 14,14. På himlens frise læstes: »Raab af Struben, Spar ikke ...« (Es. 58,1). 1867 omtales en overstrygning med egetræsfarve, idet dog forgyldningen skulle spares og de udskårne figurer males »på en passende måde«.78 Postamentfelterne fik nye indskrifter i hvid fraktur på sort bund fra 2 Mos. 19,20, Matt. 18, 11, Mark. 16, 16, 2 Pet. 3, 18, Luk. 11, 28 samt Joh. 1,4, og på himlen anførtes citat fra Matt. 24, 14. Fotografier (i NM2) viser 1906 prædikestolen med beklædning og himlens topstykker i ovennævnte rækkefølge, mens de våbenprydede topstykker 1936 var flyttet til himlens vestside. Med istandsættelsen 1937 fik prædikestolen sin nuværende fremtræden, og de bevarede dele af himlen deres anvendelse i stoleværk og salmenummertavler. Yderligere et par hængestykker fra himlen, der 1937 opsattes på pulpituret, er siden forsvundne.

†Prædikestol. 1621 omtales en prædikestol med prædikestolstrappe.⁹⁶

Stolestaderne er fra 1862-63, dog er de fire forreste fra 1580 og har tilhørt en herskabsstol (jfr. ndf.). Staderne har lodrette fyldingsryglæn og gavle med to profilfyldinger kronet af små

afrundede volut-topstykker (jfr. Henne s. 1261). Bemalingen, der 1937 afløste en ege-træsådring, veksler på gavlene mellem rød og grøn, fyldingerne står grå. Langs korvæggene fire *bænke* fra 1937, på hvis endegavle er opsat seks topstykker og fire englehoveder fra prædikestolshimlen 1637 (jfr. ovf. og fig. 72). Bænkene er malet i brune farver med lidt forgyldning.

†*Stolestader*. 1621 var der strid om retten til at sidde nærmest »knappen« (gavlspiret) i staderne (jfr. s. 1150).⁹⁶ 1730 behøvedes ti nye forstykker (gavle),⁵ og ved nogenlunde samme tid optoges et stolestaderegister, hvoraf fremgår, at mændene foruden 22 stole i skibets sydside havde de 11 bageste i nordsiden. De resterende 12 i nord benævnes »hustruernes stole« ligesom 2×13 stader i koret. 30 »husfolk« havde ingen faste stader. Et nyt register efter istandsættelsen 1767 viser, at der var skaffet mere plads ved opførelsen af et pulpitur med 6 mands- og 6 kvindestole (jfr. ndf.). Og foruden Hesselmeds gamle herskabsstole fra 1580 (fig. 74), der dengang som nu stod forrest i skibet, var indrettet en ny lukket herskabsstol (fig. 75) mellem skibets kvindestole ud for norddøren (jfr. ndf.).⁹⁷ Vest herfor stod præstekonens stol, hvorpå endnu 1862 læstes årstallet »1654« og initialerne »MND« for den daværende præstekone Maren Nielsdatter.¹⁵ Stadernes fordeling opretholdtes stort set uforandret 1862, da det oplyses, at alle forstykkerne var blåmalede samt, at der var rygstød i mandfolkestolene (jfr. s. 1399 med fig. 8).¹⁵ Med opstillingen af de nuværende stader 1862-63 blev kvindestolene forkortede og mandsstolene forlængede, således at gangen blev rettet ind midt for korbuen, og stoletallet i koret indskrænktes til 2×11.⁹⁸ 1902 gav staderne i koret plads for fire enkle bænke.⁸³

Herskabsstole for ejerne af Hesselmed. 1) (Fig. 74) 1580, bevaret er de 2×2 gavle med våben for Vincents Juel og hans anden hustru Elsebe Skave, opsat forrest i skibet. De 157 cm høje gavle består af to planker med pålagte kannellerede sidelisener bærende en profilindrammet gavlspid med top- og fodtinder. I gavltrekanterne er udskåret et englehoved, og derunder

ses i syd Juelernes våben over reliefskåret »F. I. 1580« (fig. 74) og »F. I. 80« (vestligste gavl) for Ficentz (Vincents) luel. I nord ses tilsvarende Skavevåbnet over »E. S. 1580« (fig. 74) og »E. S. 80« for Elsebe Skave. På gavltrekanternes bagsider ses groft skårne halvrossetter ligesom på de ét år yngre stolegavle i Billum kirke, der har flere andre lighedstræk (jfr. s. 1097f. med fig. 34). Stafferingen i rødt, hvidt, grønt og gult med bladværk på blå bund er udført på grundlag af ældre farverester 1937, da gavlene blev istandsat og suppleret, og herskabsstolen genopsat på sin gamle plads. 1862-1937 var gavlene nedtaget og henlagt først i tårnrummet (1873) siden på kirkeloftet.

2) (Fig. 75) *1767, af 1700'ernes lukkede type med loft, nu i Oksbøl Museum. Den var indtil o. 1870 opsat ved skibets nordvæg med separat indgang gennem den gamle kvindedør. Bevaret er to 190 cm høje panelvægge, den søndre

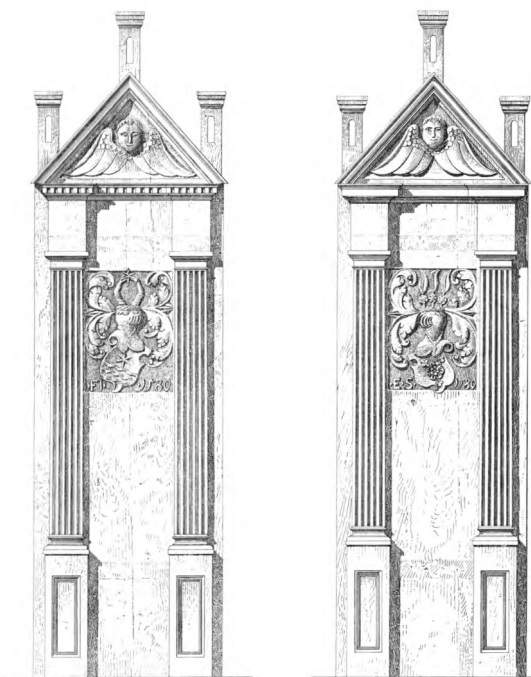

Fig. 74. Gavle fra herskabsstol (nr. 1, s. 1337), 1580, med initialer og våben for Vincents Juel og Elsebe Skave til Hesselmed. Efter tegning af V. Ahlmann 1886 i NM. — *Giebel von Herrschaftsgestühl, 1580, mit Initialen und Wappen von Vincents Juel und Elsebe Skave zu Hesselmed.*

langvæg (265 cm), som har vendt ud imod kirkerummet, og den østre kortvæg, der nu måler 140 cm, men som må være afkortet ca. 40 cm. Stolens hjørne er affaset, og den profilerede kronliste fornyet på langvæggen, der udgør tre fag, kortvæggen to. Hvert fag, bortset fra kortsidens nærmest væggen, rummer et vindue i profilramme med hammerudvidelser, de tre med bevarede blyindfattede ruder, som kan sænkes ned i panelet og sikres med læderremme. Den velbevarede rokokobemaling skyldes formentlig Niels Lund i Janderup, der ved denne tid malede i flere nabokirker (Billum 1763, Janderup 1774, Henne 1776), og som også synes at have arbejdet for Søren Rygaard på Hesselmed. Grundfarven er en cinnoberrød, hjørne og profiler står blåmarmorerede, og under vinduerne er malet månedsbilleder i form af små scenerier med englebørn. På langvæggen ses fra vest (fig. 76a-c): En engel, der plukker roser (juli?), én, der høster med segl (august?), og én, der høster druer og æbler (september). Kortsidens maleri forestiller et englebarn, der varmer sig ved et bål (november?). Englen står i et nøgent landskab med et bladløst træ og roder op i gløderne med en fork. Kortsidens inderste fag har felter med malede landskaber, hvis træ-

er leder tanken hen på tidens »kineserier«,⁹⁹ og indvendig er stolen malet med marmorering og store akantusranker.

1862 omtales den lukkede herskabsstol (»buret kaldet«) udførligt, og det oplyses, at den havde fem vinduer og var prydet af figurgrupper fra den middelalderlige (†)altertavle (jfr. ovf.). På forsiden var »opstillet« (på gesimsen?) relieffet af Pinseunderet (nr. 14, fig. 58), og på muren, flankerende stolen, var opsat reliefferne af Jesu Tempelgang og »en mand og en kvinde vandrende«, d.e. Besøgeisen (nr. 3, 10, fig. 47 og 54). 1869 ønskedes stolen borttaget, da den var til vansir for kirken og optog udsynet til altret fra de elleve bagvedstående stader. Den blev nedtaget o. 1870 og ført til Hesselmed, fra hvis loft de bevarede dele o. 1950 overførtes til Varde Museum og herfra 1980 til Oksbøl Museum (inv.nr. V 4704).

En lille †skriftestol med knæfald og gelænder stod 1862 i sakristiet,¹⁵ der 1820 omtales som skriftestolen (jfr. s. 1058, 1098).¹⁰⁰ En †degnestol var 1668 »på bagdelen forfalden«.³¹ Den fjernes 1862 fra sin plads syd for altret.¹⁵ En †brudeskammel med læderbetræk omtales 1862.¹⁵

Et *skab* i enkle gotiske former er formentlig fra o. 1890. På de tre låger er fæstnet gotiske altertavle-topspir, af hvilke det ene (fig. 59) er gammelt (jfr. s. 1323f.), de andre eftergjorte. Blåmalet, i sakristiet. Sammesteds stod indtil 1983 et lille †bord, fra o. 1800?, fæstnet til muren og øjensynlig udført af genanvendt materiale. Blåmalet med rød kant.

†Pengeblok. 1826 anfører regnskabet udgift til ½ pot brændevin ved »udslæbning af blokken«, som derpå blev solgt ved auktion for 5 dl. 1 mk. 12 sk.⁸¹ En *pengebøsse fra 1856 er af messing, kandeformet, 19 cm høj, med pengetragt foroven og indskriften: »De Fattiges Kasse i Aal Sogn«. 1856 betaltes Christen Olesen 2 dl. for bøszen,⁸¹ der nu er i Oksbøl Museum (inv.nr. B 563). 1862 omtales to †klingspunge af rødt og sort fløjl.¹⁵

†Dørfleje. Frem til begyndelsen af 1900'erne havde skibets syddør en ældre dørflejl med vandrette jernbeslag endende i en dobbeltvolut (jfr. fig. 22). Foruden denne omtales 1862 dør-

Fig. 75. *Herskabsstol (nr. 2, s. 1337), 1767, nu i Oksbøl Museum. NE fot. 1981. — *Herrschaftsstühl*, 1767, jetzt im Museum von Oksbøl.

Fig. 76 a-c. Månedsbilleder malet på *herskabsstol (nr. 2, s. 1338), 1767, formentlig af Niels Lund i Janderup. a. Engel, der plukker roser (juli?), b. Engel, der høster (august?), c. Engel, der høster druer og æbler (september?). NE fot. 1981. — *Monatsbilder, auf Herrschaftsgestühl gemalt, 1767, vermutlich von Niels Lund. a. Engel, der Rosen pflückt (Juli?), b. Engel, der erntet (August?), c. Engel, der Trauben und Äpfel erntet (September?).*

fløje i våbenhuset og skibets norddør (til herskabsstolen), begge af fyrretræ.¹⁵

†*Pulpitur*, 1767, i kirkens vestende med plads til 2×6 kirkestole. Det blev båret af 2×12 stolper og strakte sig fra vestvæggen ca. 4,5 m mod øst, opgang i sydvest fra tårnbuen.¹⁰¹ Mellem brystningens seks fyldinger var på rammeværket fastgjort syv relieffer fra den gotiske altertavle (jfr. ovf. og fig. 45-46, 51-53, 55-56) med tilhørende inskriptioner under, her anført fra syd: Marias og Josefs trolovelse (nr. 1), »Der Maria Hans Moder er Joseph trolovet« (Matt. 1, 18). Bebudelsen (nr. 2), »Hil være dig du benådede ...« (Luk. 1, 28). Frembærelsen i templet (nr. 7), »Og der Mariæ Renselsedage vare fuldkomen ...« (Luk. 2, 22). Flugten til Ægypten (nr. 9), »Staa op, og tag Barnet og dets Moder og flye til Ægypten« (Matt. 2, 14). Barnemordet (nr. 8), »Og Herodes lod ihjelslaae alle børn ...« (Matt. 2, 16). Kristus underviser i templet (nr. 11), »Og der Jesus var 12 Aar gammel.« (Luk. 2, 42). Kristi Døb (nr. 12), »Og der Jesus var nu døbt ...« (Matt. 3, 16).¹⁵ Pulpiturets bemaling svarede til den samtidige herskabsstols (fig. 75) og må tilskrives landsbymaleren Niels Lund i Janderup. Rammeværket var rødmalet, og fyldingerne rummede fremstillinger af seks dydefigurer, malet på en mørkeblå baggrund i lysblå indramning. De beskrives 1862 som yderst van-

skabte og stygge og har tydeligvis svaret til dydefigurerne i Janderup kirke (s. 1059, jfr. s. 1151 f.). Fra syd sås: 1) »Troen (Ydmygheden?), en kvinde med en due på hver hånd«. 2) »Håbet, en ditto med en brændende lampe (?) og et anker«. 3) Kærligheden med diende barn. 4) Klogskaben, beskrevet som værende Tålmodigheden, en kvinde »som bides i armen af en slange«! 5) Retfærdigheden med vægtskål og sværd. 6) Troen, beskrevet som »Ydmyghed«, en kvinde med en bog og en korsstav.¹⁵ Pulpituret blev 1867 overstrøget med egetræsbrunt, og de udskårne figurer nymalede.⁷⁸ Nedtaget 1906.¹⁵

Orgel, 1961, med 13 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Rygpositiv: Gedakt 8', Principal 4', Nasat 2½', Spidsfløjte 2', Mixtur. Brystværk: Rørfløjte 8', Gedaktfløjte 4', Principal 2', Oktav 1', Sesquialtera; svelle. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8', Spidsfløjte 4'. Orgelhuset i eg, tegnet af Richard Aas og Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. På vestpulpitur fra o. 1918 med spillebordet i rygpositivets bagvæg; bagest på pulpituret er brystværket opstillet bag bemalede svelledøre, flankeret af pedalværkets gitterfacader.

†*Orgler*: 1) Købt brugt 1905, opstillet af I. Starup, København.¹⁰² Ét manual med omkring fire stemmer. Skabsformet orgelhus, for-

Fig. 77. *Mindetavle (nr. 1, s. 1341), 1851, over faldne i krigen 1848-50, nu i Oksbøl museum. NE fot. 1981. — *Gedenktafel, 1851, für im Krieg 1848-50 Gefallene, jetzt im Museum von Oksbøl.*

mentlig med stoffyldinger i facaden og på siderne, opstillet i skibets sydøsthjørne med facade og spillebord mod nord (jfr. fig. 22). 2) O. 1918, bygget af Horsens Orgelbyggeri v/ M. Sørensen. Syv stemmer, ét manual og pedal, oktavkoppel og svelle. På det samtidige vestpulpitur, med facade i pulpiturbrystningen og spillebord i orgelhusets nordside.¹⁰³

Orgelpulpituret i kirkens vestende er fra o. 1918, noget fornyet og ombygget ved opsætningen af det nuværende orgel 1961. I brystningen, flankerende orgelfacaden er i noget tilfældig rækkefølge indsat otte relieffer fra den gotiske altertavle (jfr. ovf.). Fra syd ses nr. 2, 1, 7, 5, 8, 9, 11 og 12.

Salmenummertavler. 1-2) Slutningen af 1800'erne, to ens, 60×45 cm, med skydetal i tre rækker. Den ene er indbygget østligst i nordsidens stoleværk, så den kan trækkes op, den anden ligger på loftet. 3-5) 1937, tre ens, 62×78 cm, med skydetal i to rækker. Til underkanten er fæstnet hængestykker fra den nedtagne prædikestolshimmel 1637 (jfr. ovf.). I søndre sidealterniche og i skibets dørnicher, †*Salmenummer-*

tavler. Interiørfotografiet 1906 (fig. 22) viser i skibets nordøsthjørne en stor samlenummer-tavle i empirestil, måske en af de seks nummer-tavler, der omtales 1862.¹⁵

Præsterækketavler. 1) 1751, 70×67 cm, i sort-lakeret profilramme. Præsternes navne og årstal er anført med forgyldt skriveskrift på sort bund under overskriften (fraktur): »Præsterne / fra Reformationen / for Aaels Meenighed. / Anno 1751«. Tavlen hang 1862 på korets nordvæg,¹⁵ nu nordligst på skibets vestvæg, under pulpituret. 2) Nyere, over valgmenighedspræsterne (jfr. historisk indledning), anført på den øvre del af en stolegavl. På skibets sydvæg under pulpituret.

Lysekroner, 1909, to ens i renæssancestil, med omløbende versalindskrift på den store hængeskugle: »Gave til Aal Kirke den 1. Sept. 1909 / fra Jørgen Jensen og Hustru Maren Jensen af Skødstrup«. I skibet. En samtidig *messing-krone til petroleum er i Oksbøl Museum (inv.nr. B 437/1), mens fem tilsvarende †*lysekroner* fra 1909 er kasseret efter 1923.

Kirkeskib, ophængt 1879,¹⁵ en navnløs orlogsfregat, bygget og givet af lærer og redaktør N. P. Kjelst, Varde. Repareret 1925 og 1950. Ophængt midt i skibet.¹⁴

En †*ligbåre* nævnes 1862.¹⁵

Klokke, 1431, støbt af Peder Johansen i Randers, der har leveret klokker til flere af egnens kirker (s. 1100, Uldall, s. 156). Klokken måler 94 cm i tv. og har om halsen et indskriftbånd med reliefminusklerne: »anno domini m cccc xxxi in vigilia thome apostoli campana eff(us)a est petrus iohannis« (I Herrens år 1431 på aftenen før apostlen Thomas' fest (20. dec.) er klokken støbt. Peder Johansen). Klokkestøbernavnet er anført for sig lige under skriftbåndet, hvis ord adskilles af små malteserkors. Lige under sidste bogstav i »thome« ses på randlisten et utydeligt aftryk af en lille mønt. Slagringen har profilering, kronehankene tolvstav. Ophængt i slyngebom i en gammel egetræsklokkestol med to fyrretræsstivere på langsiderne fra 1892.⁸³ 1700 siges klokken at være sprukket,¹⁶ og ifølge synsprotokollen indkøbtes 1819 et tov, så den kunne ringes nede fra kirken.¹⁰⁰

GRAVMINDER -

* *Mindetavler.* 1) (Fig. 77) 1851. Over faldne i krigen 1848-50: Mads Hansen, * 20. nov. 1823 i Søhuse, † 3. april 1849 i slaget ved Aspel, og Niels Christian Olesen, *22. aug. 1818 i V. Vrøgum, † 8. sept. 1850 i slaget ved Stabelholm. Seks mindevers over de faldne, »som udi Krigens rækker have ofret Liiv og Blod, ... som Slog for Danmarks ære ogsaa for vor Konge god«. Forfærdiget og forfattet af sidstnævnte soldats broder Christen Olesen 8. sept. 1851. Højrektangulær tavle sammensat af fire fyrrebrædder, 110×77 cm, flankeret af to trægeværer og kronet af to krydsede sabler, samt på de øvre hjørner to dannebrogssflag på spydstager med Frederik VII's sammenskrevne monogram. Inden for en trikoloreindramning indskriften med hvid skrift på sort bund. Oprindelig på skibets nordvæg, 1936 på væggen over pulpituret, nu i Oksbøl museum (inv.nr. B 437/2).¹⁰⁵

2) O. 1864. Over faldne i krigen 1864: Jes Hansen Jensen, *24. juni 1840 i Borre, hårdt såret i fægtningen foran Dannevirke ved Bustrup 3. febr. 1864, †16. febr. 1864 på lazarettet i Slesvig, og Jørgen Pedersen, husmand i Oksbøl, som faldt såret af en granatstump i skanse nr. 4 på Dyppel natten mellem 14. og 15. april 1864. Skænket af våbenbrødre. Som nr. 1, men en grovere kopi. Placeringer som nr. 1, nu i Oksbøl museum (inv.nr. B 437/3).¹⁰⁵

Gravsten. 1) (Fig. 78) 1494, genanvendt o. 1553. Oprindelig over Albrito Johannis (Albrecht Hansen), borgmester i Køge, †1493, og hustru Gunde. Hvidlig kalksten, oprindelig 228×137 cm, men venstre sides hjørner i ny tid beskåret med 20×43 cm. Stærkt nedslidt med næsten ulæselig peripatetisk indskrift med reliefminuskler i fordybet ramme, som i hjørnerne brydes af sekspas med evangelistsymboler, øverst Mattæus-englen (til venstre) og Johannes-ørnen, nederst Markus-løven (til venstre) og Lukas-oksen. Inden for indskriftbåndet en bordure med bladranker. Stenen er stilistisk beslægtet med den såkaldte østdanske »Heroldgruppe« og synes at have været af en kvalitet,

Fig. 78. Gravsten (nr. 1, s. 1341), 1494, over Albrecht Hansen, borgmester i Køge, †1493, og hustru Gunde. Genanvendt o. 1553, over Jens Juel til Hesselmed, to. 1553, og hustru Vibeke Lunge. Tegning af Søren Abildgaard 1774. — *Grabstein, 1494, für Albrecht Hansen, Bürgermeister in Køge, †1493, und Gattin Gunde. Wiederverwendet um 1553 für Jens Juel zu Hesselmed, † um 1553, und Gattin Vibeke Lunge.*

der hævdede den over gennemsnittet af sengotiske gravsten.¹⁰⁶ Indskriften begynder med sædvane på stenens fodende: »[Hic sepultus est Albitus Ioh(ann)is qu(on)da(m) p(r)o(con)sul i(n) Køgis cu(m) uxore sua Gu(n)de An(n)o d(omi)ni mcdxciii q(uo)ru(m) a(n)i(m)e re-q(ui)es(c)a(n)t i(n) pace]«. ¹⁰⁷ (Her er begravet Albrecht Hansen fordum borgmester i Køge med sin hustru Gunde år 1494, hvis sjæle hvile i fred).

Stenens øvrige udsmykning stammer fra den

sekundære anvendelse o. 1553 for Jens Juel til Hesselmed, † o. 1553, og hustru Vibeke Lunge.¹⁰⁸ I det højrektangulære felt inden for den gotiske bladrankebordure ses nederst fædrene og mødrene våbener for Jens Juel, øverst og vendt på hovedet tilsvarende våbener for hans hustru (jfr. kalkmalede våbener s. 1320). Mellem våbenerne tværgående skriftbånd, der allerede 1774 var ulæselige, og som kronet af akanthusblade og englehoved flankeret af kranium (til venstre) og timeglas.

Oprindelig må stenen stamme fra Køge S. Nikolaj kirke (DK. Kbh. s. 226). Ved genanvendelsen for Jens Juel og Vibeke Lunge i Ål blev den anbragt over ægtefællernes *begravelse* i korets gulv, under vestre hvælv,¹⁰⁹ hvor våbener svarende til stenens 1558 maledes på østkappen (s. 1320). 1873 lå den endnu sammesteds, men flyttedes o. 1902⁸³ og lå 1914 i våbenhuset.⁸³ Siden har stenen fået sin nuværende anvendelse som trappesten foran indgangen i tårnet, nødtørftigt beskyttet med en rist og skammeligt beskåret i venstre sides hjørner som tilpasning til kirkens sokkel.

2) O. 1722. Christen Sørensen [Rygaard] til Hisselmed, *16[66], †4. dec. 1[72]2 i sin alders 56. år, begivet sig to gange i den hellige ægtestand, først med Helle Iustdatter [Ho]lst i 7½ år, anden gang med Dorthe Iensdatter Kirkegaard i 7 år og tog afsked fra verden 29. aug. 1742 i [hendes] alders 68. år.¹¹⁰ Gråsort kalksten, 200×115 cm. Indskrift med reliefversaler i højoval kransmedaljon, foroven og forneden omgivet af en fladoval medaljon, hvori gudelige indskrifter med fordybede versaler. I hjørnerne akantusbladværk, hvorimellem evangelisterne med symboldyr, øverst Mattæus (til venstre) og Markus, neders Lukas (til venstre) og Johannes.

Tidligere østligst i skibets gulv, tæt ved nr. 1,¹⁵ men som denne fjernet o. 1902. 1914 »ved kirkemuren«,⁸³ siden opsat i våbenhuset. Nu i kirkegårdens sydøstligste hjørne.

†*Gravsten*. Præsten ønskede 1856 nogle på kirkegården liggende ligsten fjernet, men skulle først give 12 ugers varsel og annoncere i Berlingske Tidende og Ribe Stiftsavis.¹¹¹ O. 1865

berettes, at nogle gamle ligsten, hvoraf nogle lå tæt sydvest for våbenhuset, for en del år siden blev solgt og borttaget.¹⁵ Måske har iblandt disse været den store sandsten, som ifølge et sagn lå over ejeren af en tidligere kirke vest for Oksby, og som blev solgt ved auktion engang i 1800'erne (jfr. s. 1294).¹³

**Gravramme*. (Fig. 79) o. 1593. Hr. Philippvs Thøstesøn (sognepræst) 36 år, †2. april 1593. Egetræ, 207×83 cm. Indskriften med reliefversaler ses kun på rammens langsider, mens den er bortslidt på kortsidene. Lå »midt i korgangen« indtil o. 1860, da den hensattes på kirke-loftet.¹¹² 1873 i tårnrummet, og 1958 fra kirke-loftet til Varde museum. Nu i Oksbøl museum (inv.nr. V 6.325).

†*Åbne begravelser* i tårnrummet. 1) O. 1710. Indrettet af Anders Nielsen til Hesselmed og Søvig, †1710 og hustru Hedevig Elisabeth Hvas, 11721.¹¹³ Ægteparrets †*kister* blev udflyttet og begravet på kirkegården o. 1755, da rummet blev overtaget af den Rygaardske familie som begravelsessted (jfr. ndf.). Fra den første begravelse bevaredes dog et **gravgitter* (fig. 80), som adskilte tårnrummet fra skibet. Det kvadratiske gitter, 138×138 cm, består af to fløje af smedejern, udfyldt af diagonale jernstænger i rudemønster og sammenholdt på midten af en svær lukke. Foroven spejlmonogram med de sammenslyngede bogstaver »AN« og »HEH«, der holdes af to løver, samt yderst to snoede jerndragere (til ophæng?). 1850 omtales jerngitteret som aldeles brøstfældigt og ønskes fjernet,⁷⁸ men først ved nedlæggelsen af den åbne begravelse i 1904 (jfr. ndf.) blev det borttaget. Det blev senere fundet på

Fig. 79. Udsnit af *gravramme (s. 1342), o. 1593, over sognepræst Philip Tøstesøn, †1593, i Oksbøl Museum. NE fot. 1981. — *Ausschnitt aus einem hölzernen Grabmal, um 1593, für Pfarrer Philip Tøstesøn, †1593, im Museum von Oksbøl.*

Hesselmeds loft og anbragt som låge ved østre indgang. Derfra til Varde museum, nu på Oksbøl museum (inv.nr. V.6337).

2) O. 1755. Indrettet af den Rygaardske familie på Hesselmed. Gennem 1800'erne henstod her 4 *†kister*, som 1904 fjernedes og nedgrave- des på kirkegården.

Fra kisterne bevaredes to **kisteplader* af bly, som blev ophængt i kirken.¹¹⁰ 1) O. 1786. Kancelliråd Christen Hansen til Hesselmed, *4. nov. 1732 i Gjellerup by, Varde sogn, kom i ægteskab med Dorthe Magrethe Rosenberg Rygaards (jfr. nr. 2 og alterkalk) 12. april 1771, †16. dec. 1786. 37×37 cm, højoval med bølgekant. Nu i Oksbøl museum (inv.nr. B 437/4).

2) O. 1789. Dorthe Margrethe Rosenberg, født maj 1726 i Lemvig af sognepræst Hans Rosenberg og hustru Maren Pedersdatter (jfr. †kisteplade nr. 1), gift 1. gang med Søren Rygaard til Hesselmed, som døde 1768, 2. gang 1771 med kancelliråd Chr. Hansen (jfr. nr. 1), som døde 1786. †21. juli 1789. 20×17 cm. Høj- oval. Nu i Oksbøl museum (inv.nr. B 508).

De to øvrige *†kisteplader* synes at være gået tabt.¹¹⁰ 1) O. 1776. Maren Pedersdatter, enke efter provst Rosenberg (jfr. kisteplade nr. 2), *1692 i Lemvig, gift 1. gang i 7 år med Hans Skousbye, sognepræst for Eising menighed, 2. gang i 27 år med Hans Rosenberg, provst og sognepræst for Lemvig og Lem menigheder, †3. febr. 1776 på Hesselmed, efterladende sig 4 børn, 16 børnebørn og 13 børnebørnsbørn.

2) O. 1785(?). Over en gammel pige, som i mange år havde tjent på Hesselmed.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1835. Søren Hansen, ejer af Hesselmed, *27. aug. 1763 i Sønderbøl i Aal sogn, †3. okt. 1835 på Hesselmed, og hustru Ane Marie Johnsen, *20. maj 1773 i Janderup, †22. sept. 1845 på Hesselmed. Til taknemmelig erindring af efterladte datter og svigersøn. Sandstenssokkel og -plint, højde 70 cm, hvorpå marmorkors, højde 86 cm. I sokkelen indfældet en marmortavle, 30×42 cm, med indskriften i fordybet skriveskrift. Nordøst for kirken i gravsted, indhegnet af nytotisk støbejernsgitter, sammen med nyere monumenter over senere ejere af Hesselmed.

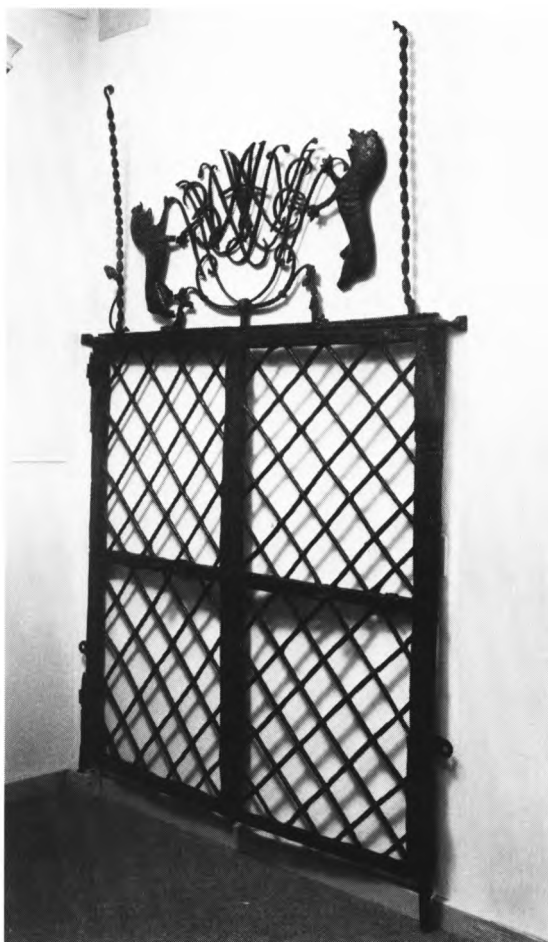

Fig. 80. *Gravgitter (s. 1342), o. 1710, fra tåben begravelse i tårnrummet over Anders Nielsen til Hesselmed og Søvig, †1710, og hustru Hedevig Elisabeth Hvas, †1721, i Oksbøl museum. NE fot. 1981. — *Gravgitter, um 1710, von einer Grabkapelle im Turm für Anders Nielsen zu Hesselmed und Søvig, †1710, und Gattin Hedevig Elisabeth Hvas, †1721, im Museum von Oksbøl.*

2) (Fig. 81) o. 1849. Niels Stochholm, *1. nov. 1774 i Horsens, præst i Aulum i 20 år, til Lunde og Outrup i 6 år og til Aal i 22 år, †6. maj 1849, og hustru Inger Margrethe Stochholm, født Baggesen, *20. dec. 1774 i Bogen, †29. maj 1849 i Aal præstegård efter at have levet i ægteskab i 48 år. Et taknemmeligt og erkendeligt minde af de afdødes 3 sønner og 3 svigersønner. Sandstenssokkel på dobbelt, affaset sandstensplint, højde 115 cm, hvorpå marmorkors, højde 95 cm, med løs e-

gekrans af marmor omkring foden. I sokkelen indfældet marmortavle, 40×51 cm, med indskriften i fordybet skriveskrift, hvorover håndtryk ligeledes i marmor. På bagsiden et skriftord samt en niche med marmorbikube. Øst for koret.

†*Støbejernskors*. 1) O. 1827. Janus Nicolai Krarup, *1772, †1827, forhen præst i Aal. O. 1865 nordøst for koret.¹⁵

2) O. 1850? Kirkesanger Søren B(eller) R(ich), og hustru Cathrine Margrethe, født Jørgensen. O. 1865 nordøst for koret i gravsted omgivet af trægitter.¹⁵

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54 f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862-1935. – *LA Vib*. Kærgård birks tingbog 1621. Vester Horne herreds tingbog 1668.

NM2. Håndskrifter. Søren Abildgaards notebog X, 13 f. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 268 ff. – *Indberetninger* ved Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), O. Bloch 1886 (runeindskrift), Jacob Kornerup 1886 (kalkmalerier), F. Uldall 1886 (krucifiks), Erik Schiødte 1886 (kalkmalerier), Jacob Kornerup 1888 og 1889 (kalkmalerier), Eigil Rothe 1913 (kalkmalerier), Kristian Due 1921 (krucifiks), Egmont Lind 1931 (kalkmalerier), Peter K. Andersen 1936 (inventar), Harald Munk 1937 (herskabsstolens våbener) og 1938 (prædiketol), Egmont Lind 1938 og 1953 (kalkmalerier), N.J. Termansen 1960 og Verner Thomsen 1967 (krucifiks), Robert Smalley 1969 (kalkmalerier), Knud Simonsen 1971 (kalkmalerier), Ulla Kjær 1981 (gravminder), Mogens Larsen 1981 (kalkmalerier), Elna Møller (bygningsundersøgelse), Ebbe Nyborg 1981 (inventar), Robert Smalley 1985 (kalkmalerier). – *Indberetning i Varde Museum*. Jens Johansen 1985 (herskabsstol 1767).

Tegninger og opmålinger. *NM2*. Tegning af gravsten ved Søren Abildgaard 1774. Opmålinger af bygningen og bygningsdetaljer samt stolegavle 1886 ved V. Ahlmann (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Akvareller af romanske kalkmalerier 1886 og 1888 ved J. Kornerup, 1886 ved E. Schiødte og 1887 ved V. Koch. Akvarel af kalkmalet †våbenfrise 1889 ved V. Ahlmann. Forslag til vinduesgruppe i korgavl 1889 ved V. Koch. Forslag til alterparti 1889, signeret N.J. Tegning af krucifiks og relief 1896 ved E. Rondahl. Akvareller af kalkmalerier 1937 ved

H. Munk. Opmåling af tilmuret dør og vindue i korets nordside, samt af udgravningsfelt i skibets østende og søndre korbuesokkelsten 1937 ved E. Madсен. Plan, snit og opstalter af bygning 1944 ved Aage Bugge. Opmåling af alterparti 1966 ved R. Graae. Plan og tværsnit af bygning 1978 ved Henrik Jacobsen og Karen Mølkier.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894. – Eigil Rothe: Rytterkampbilledet i Aal Kirke, i *ÅrbOldkHist*. 1908. – Ernst Hansen: Frisen i Aal Kirke, i *Kunstbladet* 1927, s. 225. – Svend Jacobsen: Aal Kirke i Tusind Aar, i *ÅrbRibe* VIII, 1936-39, s. 61-72. – Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944. – S. L. Manøe Hansen: Kalkmalerier i ÅlbKirke, i *ÅrbRibe* XVIII, 1972-74, s. 473-79. – Knud Prange: – og i *ÅlbKirke*, i *ÅrbRibe* 1985, s. 330-42.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalede våbenskjolde

ved Niels Jørgen Poulsen, romanske kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Olesen og gravminder ved Lars Grambye. Redaktionen afsluttet februar 1987.

¹ En afdød Ribekannik betegnes da som fhv. sognepræst i Ål. Nekrologium Ripense, SRD V, 550.

² ActaPont. II, 877 og 882. -

³ ActaPont. V, 4278; VI, 4356 og 4376. RA. Ribe kapitel, 13. februar 1552. -

⁴ Kronens Skøder III, 212. -

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance vedr. V. Horne hrd. 1570-1774 (C 4.79). -

⁶ RA. DaKanc. A. 29. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiender 1726-97. -

⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Beneficeret gods og kirkeejere, 1794, 1798-1809 (C 4.697). -

⁸ Sognebeboerne købte kirken på auktion 20. nov. 1809. Synsprotokol 1862. -

⁹ Jfr. Helms: Tufstenskirker I, 1894, s. 158. -

¹⁰ DaSagn. ny rk. III, 124. -

¹¹ DaFolkemSaml. 1946/19. -

¹² DaFolkemSaml. 1904/27; DFS 23. -

¹³ DaSagn. III, 131. -

¹⁴ Jfr. Søren Manøe Hansen: Dødemandsbjerger, i *ÅrbRibe*, bd. XXII, 1, 1981, s. 177-94. -

¹⁵ Synsprotokol 1862-1935. Ved embedet. -

¹⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189). -

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger og syn 1805-06 (C 4.707). -

¹⁸ Varde Syssels Kirkestol 1607, udg. af H. K. Kristensen i *ÅrbRibe* X, 1940-43, s. 230. -

¹⁹ Jfr. P. C. Paaske: Det hesselmedske Land-almuebibliotek, i *ÅrbRibe* XII, 1948-51, s. 374-86. Hospi-

Fig. 81. Kirkegårdsmonument (nr. 2, s. 1343), o. 1849, over sognepræst Niels Stochholm, †1849, og hustru Inger Margrethe Stochholm, født Baggesen, †1849. NJP fot. 1986. — *Friedhofsdenkmal, um 1849, für Pfarrer Niels Stochholm, †1849, und seine Gattin Inger Margrethe Stochholm, geboren Baggesen, †1849.*

tal og bibliotek oprettedes efter bestemmelse i Dorthe Margrethe Rosenbergs testamente. -

²⁰ Jfr. H. K. Kristensen: Træhest og landmilits, i ÅrbRibe XV, 1960-63, s. 346. -

²¹ E. Madsen, der 1939 havde anledning til at undersøge korets murværk, fandt »at koret både på nord- og sydsiden er opført i fuld højde af granit.« Brev til NM2 27. april 1939. -

²² Udtrykt i fod à 28 cm er vinduerne $4\frac{1}{2} \times 3$ fod, og lysningerne $2\frac{1}{2} \times 1$ fod. -

²³ Jfr. norddøren i Nr. Nebel kirkes vestforlængelse, s. 1185. -

²⁴ I Hviding dækkes dørene som i Ål af et vandret tufstensstik med tagformet overside. -

²⁵ Jfr. L. Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, sp. 58-59, og E. Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse, 1976, s. 347. -

²⁶ Rekonstruktionen tager udgangspunkt i den søndre niche, som i proportionerne minder meget om Billum kirkes korbue (sml. s. 1077, fig. 7). -

²⁷ Også Billum kirkes apsis smykkes af stigende rundbuer (sml. s. 1077). -

²⁸ Søndre sokkelsten blev blotlagt af E. Madsen ved en undersøgelse 1937. Jfr. brev af 12. oktober 1937 til NM2. -

²⁹ Opmåling og beskrivelse af E. Madsen 1937, i NM2. -

³⁰ RA. DaKanc. F47, 1792. Indberetninger fra gejstligheden om kirkernes tilstand. -

³¹ LA Vib. V. Horne hrd.s tingbog 1668, s. 111b. Synsforretning 13. april 1668. -

³² Jfr. note 16. 1767 indrettedes tillige et nyt stolestaderregister, jfr. LA Vib. Hesselmed godsarkiv. For- skellige sager 1612-1893 (G 459.35). -

³³ Brev fra E. Madsen til NM2, 27. april 1939. -

³⁴ Nordvinduet er signeret »J + M Frese«, sydvinduet »Urup, 1971«. -

³⁵ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 159f., 302f. -

³⁶ De 1982 fremkomne fragmenter kendes kun gennem et par amatørfotografier, tilsendt redaktionen. -

³⁷ Jacob Kornerup oplyser selv 1886, at han på sine tegninger har »søgt at give farverne således som en restauration måtte opfriske dem«. -

³⁸ Hverken fra Eigil Rothe eller Egmont Lind foreligger egentlige indberetninger, men hovedsagelig nogle restaureringsfotografier. -

³⁹ E, F, H, I og S er søgt suppleret efter fotografier. C er ikke suppleret, ej heller felterne U og V selv om tilføjelser foretaget ved krucifiksets flytning (jfr. s. 1332) og Kornerups restaurering formentlig hviler på autentiske iagttagelser. -

⁴⁰ Der kendes hverken beskrivelser eller akvareller af borten før opmålingen. Men fundet (1905) af en lignende nedre ornamentbort i Give kirkes kor taler afgjort for, at udformningen må være nogenlunde autentisk. Se Nørlund-Lind: Kalkmalerier fig. 171-72. -

⁴¹ Akvarellens udsagn, at konsollerne oprindelig har »hvilet« på malede piller bag træerne, bekræftes af restaureringsfotografier af Eigil Rothe og Knud Simonsen. -

⁴² At triumfvæggens hovedmotiv har været dommedag fremgår således først og fremmest af nordsidens maleri af paradiset salige, hvortil østligst på nordmuren slutter sig en fremstilling af Davids lovsang (R, jfr. ndf.). Om romanske kalkmalede dommedagsmotiver se DK. Holbæk s. 537 og note 33 med videre henvisninger; Henrik Græbe: Kalkmalerier, Udvalgte fund og resultater i 1970'erne, i NMArb. 1980 s.47f. og Danske Kalkmalerier, Romansk tid 1080-1175, red. Ulla Hastrup og Robert Egevang, 1986, s. 112, 168f., 172f. -

⁴³ Ved et romansk madonna-alterbillede i Brorstrup kirke (Ålborg amt) ses tilsvarende en engel (med vokslys). En række malede madonna-billeder på dette sted i kirkerne (triumfvæggen nord for korbuen) -

antyder, at der er tale om det sædvanlige sted for kirkernes Maria-altre. I Gammelsohn kirke (Ringkøbing amt) findes her scener af Kristi barndomshistorie og Maria-legenden, formentlig malet som baggrund for et træskåret Madonna-alterbillede. Se E. Nyborg: Mikael-altre, i *hikuin* 3, 1977, især s. 165f. med noterne 35, 39. -

⁴⁴ Partiet afdækkedes af Harald Munk bag flere kalklag, der viser, at de romanske malerier ved prædikestolens opsætning 1637 havde været overkalket i en vis tid. -

⁴⁵ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 304. -

⁴⁶ Jfr. Louis Réau: *Iconographie de L'Art Chrétien*, Tome III, 3, Paris 1959, s. 1089f. og eksempelvis Ruth Ehmke: *Der Freskenzyklus in Idensen*, Bremen-Horn 1958, s. 103 med fig. 38.

⁴⁷ Imod Nikolaj-tolkningen taler dog bispekandidatens øjensynlig modne alder (skægget). Ifølge Nikolaj-legenden skulle en ny bisp i Myra vælges af egnens bisper. Den ærværdigste hørte en stemme byde ham at indvie den mand til bisp, der næste morgen som den første trådte ind i kirken. Det var den unge Nikolaj, der derefter blev bispeviet. -

⁴⁸ Jacob Kornerup tolkede i sin indb. 1888 de to som lægehelgenerne S. Cosmas og Damianus, »kendelige på de medicinflasker, de holder i hænderne«. -

⁴⁹ Den kom som det første af udsmykningen frem ved pudsafbankningen 1886 og forevigedes som den eneste i en akvarel af Erik Schiødte, der ikke viser nævneværdige afvigelser fra Valdemar Kochs. -

⁵⁰ Fragmentet har ikke været kendt af Poul Nørlund og Egmont Lind i deres publikation 1944. -

⁵¹ I romansk kalkmaleri ses Kains og Abels ofre gerne anbragt i en liturgisk sammenhæng i kirkerummets midtakse. Se Søren Kaspersen: Kains og Abels offer i dansk, romansk vægmaleri, i *Imagines Mediaevales*, Uppsala 1983, s. 211f. -

⁵² Jfr. eksempelvis løverne i Grønning (Viborg amt), Kastbjerg (Randers amt) og fra Ullerup (DK. Sjy. s. 2249) gengivet i Mackeprang: *Granitportaler* fig. 204, 242 og 256.

⁵³ De kun delvis frilagte rester fremtræder på fotografiet (i NM2 jfr. note 36) med en rød farve på en mættet blå bund, der viser, at fragmenterne er romanske.

⁵⁴ Det kunne i givet fald være den sidste scene, Jødens dåb, i en fremstilling af legenden om jøden og det undergørende Nikolajbillede, hvis hovedscener kan have været afbildet på den oprindelige bygnings vestvæg eller i kirkens vestforlængelse (jfr. note 53). I en fremstilling af legenden i Auxerre domkirkes glasmalerier (1200'rne) har den døbbende bisp heller ingen glorie. Se K. Meisen: *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*, Düsseldorf 1931, s. 437 og Marian Ullén: *Sant Nikolaus i Dädesjö*, *Iconographisk Post* 1986 nr. 4, s. 16 f.

⁵⁵ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 162. -

⁵⁶ Jacob Kornerup taler allerede i sin indb. 1886 om en økse, og han kendte da tydeligvis ikke motivets indhold. Jacob Helms, der 1894 gav den første tolkning af Nikolaj-scenerne (jfr. note 9, s. 158f.), opfattede scenen som S. Nikolajs udvælgelse til bisp (jfr. note 47). -

⁵⁷ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 304. -

⁵⁸ Denne fremstilling ville være i overensstemmelse med legendens normale iconografi. Se Louis Réau (jfr. note 46) III, 2, 1958, s. 982 og Marian Ullén (jfr. note 54) s. 14 f. med skandinaviske eksempler. -

⁵⁹ Louis Réau (jfr. note 46) I, 2, 1956, s. 255f. Jfr. Dorte Falcon Møller: *Den spillende »engel«* (Måløv kirke), i *Danske Kalkmalerier* (jfr. note 42), s. 164f. -

⁶⁰ Vilhelm LaCour: *Tårne på Stylter*. Skalk 1966, nr. 3. -

⁶¹ Eigil Rothe: *Rytterkampbilledet i Aal Kirke samt andre middelalderlige Kampscener i danske Kirker*, i *ÅrbOldkHist.* 1908. -

⁶² Ernst Hansen: *Frisen i Aal Kirke*, i *Kunstbladet* 1927, s. 225. -

⁶³ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 164 f. -

⁶⁴ Gralen var det bæger, hvormed Kristus havde indstiftet Nadveren, og hvori Josef af Arimathæa havde opfanget frelserens blod. Motiver fra Grals-legenden må være malet som udtryk for tidens Nadver-kult. Se Otto Norns artikler: *Den hellige Gral*, i *Berlingske Aftenavis* 21. jan. 1966, *Hvem er de? Hvor rider de hen?* i *Skalk* 1968, nr. 3 samt bogen: *At se det usynlige. Mysterikult og ridderidealer*, 1982, og Søren Kaspersens anmeldelse af den i *Konsthistorisk Tidsskrift*, 52, Stockholm 1983, s. 134f. -

⁶⁵ Søren Kaspersen: *Krig i kirkernes billedkunst. Bayeux-tapetet og kalkmalerier*, i *Berlingske Aftenavis* 6. sept. 1966. -

⁶⁶ Else Klange: *Rytterfrisen i Ål kirke*. I *ÅrbRibe* 1985. -

⁶⁷ Egmont Lind, der 1941 havde istandsat det 1937 fremkomne parti bag prædikestolshimlen (F), oplyser 1944 (jfr. note 35) i almindelighed, at malerigrunden i kirken var et glat pudslag. Dette var ikke Knud Simonsens indtryk ved genrestaureringen 1971, da det skønnedes, at i hvert fald dele af den originale udsmykning havde været udført på et »grovkostet« hvidtekalklag. -

⁶⁸ Et manuskript i Det Kgl. Bibliotek (GlKglSaml., folio nr. 1088) viser de otte aner til Vincents Juel til Hesselmed (†1579, søn af Jens Juel og Vibeke Lunge), dennes første hustru Elline Gøye (†1563) samt hendes første mand, Mourids Krognos (†1550). Knud Prange, der har identificeret de 24 våbenmærker (Knud Prange: »— og 8 våbener i Aal kirke«, *Festskrift til H. K. Kristensen = ÅrbRibe*, bd. XIX, 1975, s. 259-70), anser det for muligt, at våbenerne -

kan være aftegnet efter en kalkmalet $\dagger$ våbenfrise (?) i Ål kirke. De 24 våbenskjolde må dog, hvis de har været malet i Ål kirke, være forsvundet inden Søren Abildgaards besøg 1774. Han opregner nemlig kun de fire våbener for Vincents Juels forældre.

⁶⁹ Jfr. brev fra V. Ahlmann til NM 20. maj 1889.

⁷⁰ DaAtlas V, 702.

⁷¹ Krucifiks-kopien er skåret af en gammel fynsk mølle-aksel, og en partiel mørkfarvning af træet skyldes olie fra lejerne.

⁷² Motivet bygger på de apokryfe evangelier. Se Jacobs Forevangelium og Det uægte Matthæusevangelium, oversat og udgivet med indledning og billeder af Knud Banning, 1980, s. 19, 20, 40 f.

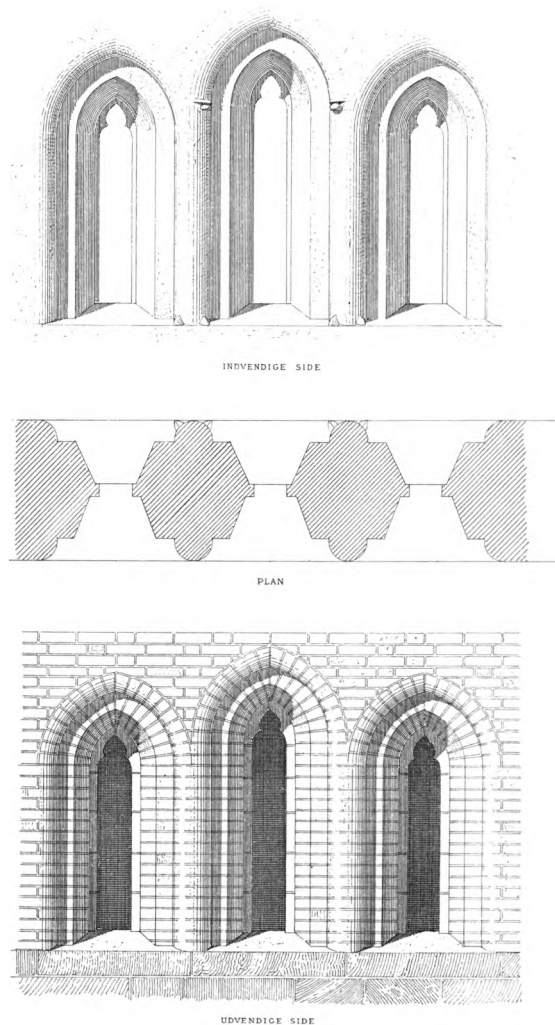

Fig. 82. Forslag til ny vinduesgruppe i korgavlén (s. 1301) af V. Koch 1889, 1:50. Efter Danske Tufstenskirker. — *Vorschlag zu einer neuen Fenstergruppe im Chorgiebel.*

⁷³ Relieffet beskrives 1862 (jfr. note 15) som »en mand og en kvinde vandrende«. Det var da opsat bag den lukkede herskabsstol i skibet, en plads (i »pillehøjde«), der måske kan forklare behandlingen af relieffet. -

⁷⁴ Poul Nørlund henviser i Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, s. 98, til denne altertavle. Den er siden udførligt behandlet af Willi Meyne: Lüneburger Plastik des XV. Jahrhunderts, Lüneburg 1959, s. 60 f. og tilskrevet billedskæreren Hans Snitger den Ældre. Ål-relieffernes Lüneburg-herkomst har på redaktionens forespørgsel kunnet bekræftes af Dr. Jürgen Wittstock, Bremen, der også fremhæver deres overensstemmelser med de lidt ældre relieffer fra klosterkirken i Heiligental (o. 1430, Meyne s. 51 f.), et usædvanlig fornemt arbejde, der synes inspireret af samtidige nederlandske altertavler (brev til redaktionen, i NM2). -

⁷⁵ Jfr. note 74. -

⁷⁶ Hovedmotivet kunne eventuelt have været den fødselsscene, der mangler i motivrækken, såfremt relieffet af Maria i barselssengen (nr. 4) – som det må antages – sammen med nr. 5 har udgjort en større fremstilling af Kongernes Tilbedelse. Eller, det kan være dette dobbeltrelief, der har udgjort hovedmotivet. I så fald må tavlens billeddisposition have mindet stærkt om den, man finder på en ligeledes nordtysk altertavle i Helsingborg kirke. Her danner en lidt større relieffremstilling af Kongernes Tilbedelse hovedscene omgivet af ti andre relieffer, der er beslægtede med Ål kirkes og viser en meget nær overensstemmelse i motivvalget. Se Beckett: DaKunst II, 147 f. og Ewert Wrangel i Äldre Kyrklig Konst i Skåne, Malmö 1914, s. 251 f.

⁷⁷ Kirkebeskrivelsen 1862 (jfr. note 14) og Jacob Helms' indb. 1874 omtaler samstemmende »selve altertavlen« og »Altrets indfatning« som nyere.

⁷⁸ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).

⁷⁹ Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 114f., 150.

⁸⁰ Varde Sølv (jfr. note 79), s. 110f, 149 samt fig. 246. -

⁸¹ Regnskabsbog 1813-1935, 1981 ved embedet. -

⁸² Varde Sølv (jfr. note 79), s. 100f., 143 samt fig. 221.

⁸³ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1). -

⁸⁴ Varde Sølv (jfr. note 79), s. 114f., 150f. -

⁸⁵ Kummen står hos Jens T. Mortensen, Østparken 135 i Borre. Den skal tidligere have tjent som hestetrug i en gammel stråttækt gård. -

⁸⁶ Se Howard Herschel Cotterell: Old Pewter its makers and marks in England, Scotland and Ireland, London 1978, s. 50, hvor mærket gengives som

fig. 11 under formodet falske kvalitetsstempler. Londons lav førte en stadig kamp mod provins-tin-støbernes brug af sådanne mærker. -

⁸⁷ Se Otto Norn: Krucifix-Eucharisti, i Kirkehist-Saml. 1976, s. 11, 13. Krucifikser med store udskårne blodklaser hører specielt 1300'erne til og synes i Danmark især at have fundet udbredelse i Nordvestjylland, jfr. DK. Tisted s. 1079. -

⁸⁸ Mens fæstnelsen af den oprindelige krone og alle andre primære samlinger er foretaget med trænagler, har tornekronen været fastgjort med jernsøm. -

⁸⁹ Det guldfarvede sølv på mørk poliment er dels konstateret på lændeklædets underside, dels under lændeklædets forgyldning. -

⁹⁰ Beckett: DaKunst II, 122 f. -

⁹¹ Således forekommer der øjensynlig ingen nære paralleller til lændeklædet hos Edgar Hürkey: Das Bild des Gekreuzigten im Mittelalter. Untersuchungen zu Gruppierung, Entwicklung und Verbreitung anhand der Gewandmotive. -

⁹² DK. Sjyll. s. 323 f. med fig. 13. Jfr. Jörn Barfod: Holzsulptur des 13. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig, Husum 1986, s. 37, 147. -

⁹³ På Vätekrucifikset er skæl-mønstret ikke skåret, men udført i grunderingen. Peter Tångeberg: Måleri på romanska träskulptur, i Den ljusa Medeltiden, Studien tillägnade Aron Andersson, Sthlm. 1984, s. 306 med fig. 5. Om Osnabrück-krucifikset se Reiner Hausserr: Triumphkreuzgruppen der Stauferzeit, i Die Zeit der Staufer, Stuttgart 1977, V, 132 f. med videre henvisninger.

⁹⁴ 1963 kunne den gamle håndværker, som i sin tid havde lavet skrivebordet, fremvise dets drejede fødder, der dog intet kunne oplyse om korstræet. NM2. Korrespondance.

⁹⁵ Serien er stukket af Jacob Matham efter Goltzius' tegninger. Se Christie: Ikonografi II, 217f. og Hugo Johansen: The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV., i Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch

Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15. -

⁹⁶ LA Vib. Kærgård birks tingbog 10. aug. 1621. -

⁹⁷ LA Vib. Hesselmed godsarkiv. Forskellige sager 1612-1893 (G 459.35). Det ældre stolestaderegister kan ikke nærmere dateres. Det har været brugt ved revisionen 1767 og findes indlagt i registret fra dette år. -

⁹⁸ Synsprotokol (jfr. note 78). Stoleværket er indtegnet på V. Ahlmanns grundplan 1886, gengivet hos Helms (jfr. note 9), pl. 51. -

⁹⁹ Jfr. et panel fra en pulpiturstol i Janderup kirke, s. 1059 med fig. 37. -

¹⁰⁰ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe købstadsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1813-28 (C 36 A. 13). -

¹⁰¹ Pulpituret er indtegnet på V. Ahlmanns grundplan 1886, gengivet hos Helms (jfr. note 9), pl. 51. -

¹⁰² Rgsk. (jfr. note 81) samt I. Starup & Søns arkiv. -

¹⁰³ Synsprotokol (jfr. note 15), samt Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923. Orglets placering fremgår af fotografier fra 1936 i NM2. -

¹⁰⁴ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 367. -

¹⁰⁵ Synsprotokol (jfr. note 15). Se endvidere K. Høgsbro Østergaard: Vore faldne og døde i krigen 1848-49-50 fra Ribe Amt, i ÅrbRibe XII, 1948-51, s. 255 ff. -

¹⁰⁶ Jfr. Jensen: Gravsten, I, s. 27, nr. 64 og 555B. -

¹⁰⁷ Indskriften kendes fra Søren Abildgaards Notebøger V, s. 13 f. Som også bemærket af Helms i Indb. 1873 i NM2 er borgmesterens fornavn stavet »Albrito« og ikke »Albertus« som hos Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 83. Denne fejllæsning med samt fordanskningen til »Bertel« i stedet for »Albrecht« er gentaget i senere beskrivelser. Jfr. i øvrigt SRD. VII-I, 537. -

¹⁰⁸ Se S. L. Manø Hansen: Køge-borgmesterens liststen i Ål kirke, i ÅrbRibe 18, 1972-74, s. 473-79. Om genanvendelse af gravsten, se Vibeke Michelsen: Genbrug af gravsten, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 181-200. -

¹⁰⁹ DaAtlas, V., s. 702. Ifølge Indb. Helms 1873, NM2: »forrest i Choret«. Iflg. Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 83: »ved Opgangen til Koret« samt: »deres Vaaben findes ogsaa malede paa Hvælvingen ovenover«. -

¹¹⁰ Indskriften suppleret efter Synsprotokol (jfr. note 15). -

¹¹¹ LA Vib. Ål diverse dokumenter, 1720-1865 (C 554-21). -

¹¹² Synsprotokol (jfr. note 15) samt Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 84, 85.

¹¹³ Jfr. Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 83; H. K. Kristensen: Ovrup sogn, 1933-35, s. 214, s. 217.

¹¹⁴ Korrekturnote. En dendrokronologisk analyse, foretaget aug. 1987 af Wormianum, af afsavet bjælkeende i korets nordside, viser fældningsår 1191.

Fig. 83. Kvalitetsstempel (formentlig falsk) på dåbsfad af tin, o. 1650 (s. 1329, jfr. fig. 64 a-b). fot. 1987. — *Qualitätsstempel (vermutlich falsch) auf Taufbecken aus Zinn, um 1650.*

på
LL
auf